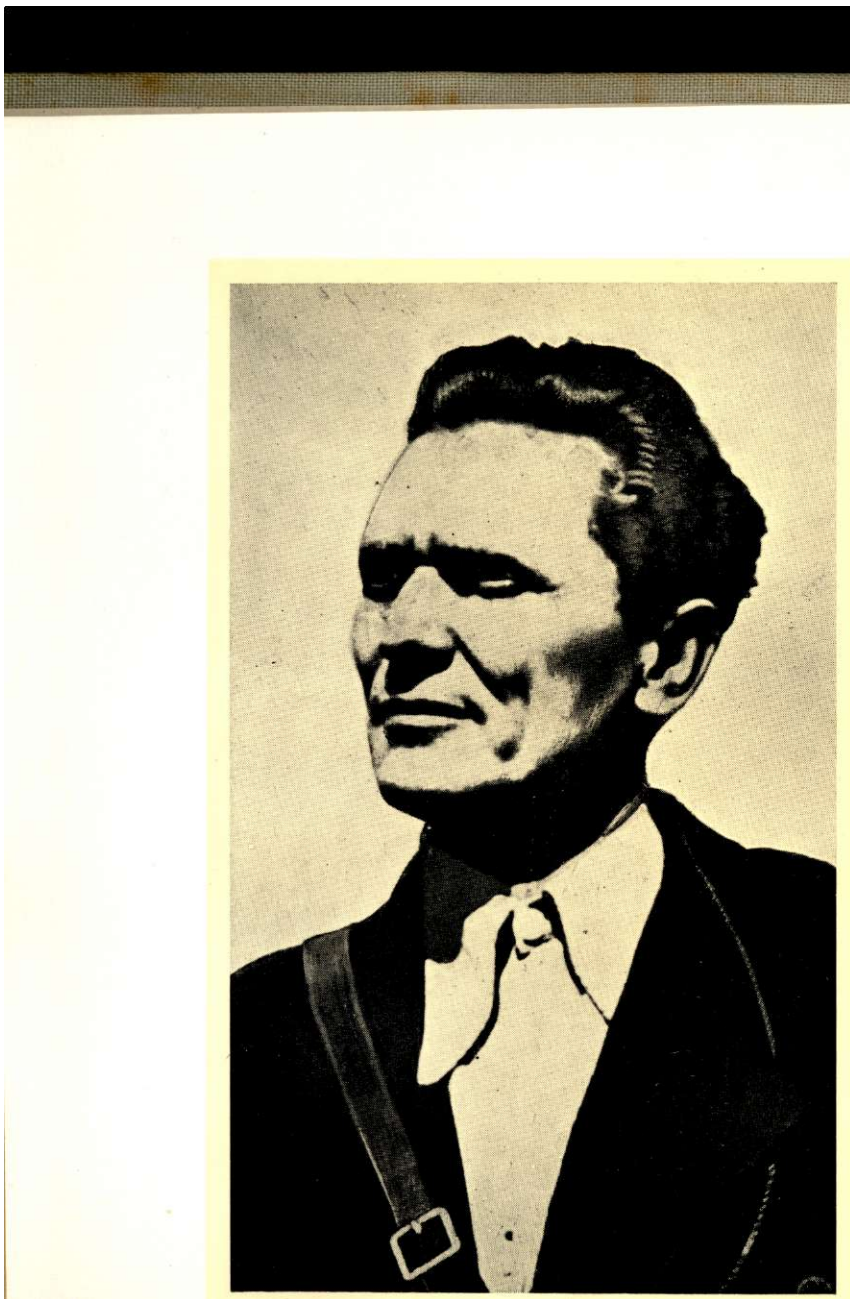


II-7399

ПОМОРАВЉЕ  
У  
НАРОДНОСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРЕИ  
1941—1945





**ЈОСИП БРОЗ ТИТО**  
Врховни командант НОВ и ПОЈ

**БОШКО ЖИВАНОВИЋ - ДАМЊАН ПОПОВИЋ - МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ**

**П О М О Р А В М**  
**у**  
**НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ**  
**1941-1945**

**СРЕСКИ ОДБОР САВЕЗА БОРАЦА НОР**  
**СВЕТОЗАРЕВО**  
**1961**

## УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

*Поводом двадесете годишњице устанка народа Југославије — Срески одбор Савеза бораца НОР-а среза Светозарево, уз свестрану помоћ Среског комитета Савеза комуниста Србије и осталих друштвено-политичких организација, прикупио је и обрадио сав историјско-документациони материјал о учешћу народа Поморавља у устанку 1941—1945. године. У том послу ангажовале су се групе и појединци у срезу и општинама, брижљиво истражујући и прикупљајући грађу која је затим систематизована и повезана у целину. Поред мемоарске грађе и оригиналних докумената прикупљених у току рада, коришћена је и документација коју поседују Срески одбор Савеза бораца и Историјски архив среза, највећим делом пронађену и сабрану од 1958. до 1961. године. Посебно се захваљујемо свима онима који су сачували историјски материјал и ставили нам га на коришћење.*

*Циљ издавања ове публикације је пре свега да се сачувају од заборава многи догађаји из недавне прошлости овога краја који говоре о радничком покрету и улози, КПЈ која је довела народ Поморавља до слободе и новог, социјалистичког друштва. Поред тога, повезана и сређена, ова грађа користиће се и у нашим школама за упознавање НОБ на овом подручју, за завичајну историју и даљу тематску обраду и помоћ ученицима, студентима и*

*наставницима а и као материјал за писање историје КПЈ и радничког покрета у ширим размерама.*

*Овим прилогом желимо да се одужимо и многобројним жртвама које је Поморавље дало за слободу, да би се на њиховим примерима млађе генерације училе како се живи и умире за слободу своје земље.*

**СРЕСКИ ОДБОР САВЕЗА БОРАЦА НОР  
СРЕЗА СВЕТОЗАРЕВО**

*У Светозареву, марта 1961. године.*

## ПРВИ ДЕО



## АКТИВНОСТ КПЈ И РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ДО ПОЧЕТКА РАТА

Поморавље је плодна, издужена и таласаста равница с једне и друге стране Велике Мораве; на северу она допире до Пожаревца и Смедерева, на југу до испод Параћина, на истоку до огранака Хомољских и Кучајских планина и на западу до Рудника, Црног врха, Јухора и Гледићских планина. То је пространо подручје од једанаест срезова, са око 330.000 становника, већим бројем насељених места и неколико градова и вароши укључујући ту Јагодину, Ћуприју, Параћин, Свилајнац, Деспотовца, Рековац, Варварин, Рачу, Смедеревску Паланку, Велико Орашје и Жабаре. Ово су уједно и седишта срезова.<sup>1)</sup>

Поморављем пролазе главне железничке и путне магистрале Београд—Ниш, што му у нашој земљи, посебно у овом делу Србије, даје изузетан значај у стратегијском и привредном погледу.

Ова плодна равница оивичена ораницама планинских масива има одличне природне услове за производњу свих ратарских култура, негу стоке, развој туризма, итд. Поред тога, у околини Деспотовца и Сењског Рудника има богатих наслага мрког угља и лигнита.

<sup>1)</sup> Према попису становништва од 31. марта 1931. г. срез Деспотовца је имао 25.640, Левач 29.042, Морава 30.571, Параћин 34.931, Раваница 23.743, Ресава 36.455 становника итд. Од градова: Јагодина 6.912, Ћуприја 8.281, Параћин 7.192, становника. (Статистички годишњак Југославије, 1940).

Пре рата становништво овога краја претежно се бавило земљорадњом,<sup>2)</sup> а много мање индустријом, занатима и трговином. Занатима и ситном трговином узгредно се бавио и један број људи у селима, док су они знатно више били развијени у већим насељима — варошима, у седиштима срезова а нарочито у Свилајнцу, Великој Плани, Деспотовцу, Великом Орашју, Рачи.

Индустријских предузећа било је у Јагодини (фабрика за прераду меса и фабрика пива), Ћуприји (фабрика шећера), Параћину (фабрика стакла и фабрика вунених тканина), затим фабрика цемента у Поповцу, фабрика вагона у Смедеревској Паланци, кланица у Великој Плани и Сењско-ресавски рудници угља.

Индустрија је и на овом подручју била знатним делом у рукама страног капитала. Али и домаћи капиталисти, банкарни, трговци и зеленаши, ослоњени на странце, извлачили су део профита и за себе, и убрзавали процес пауперизације на селу и осиромашење радника у граду.

<sup>2)</sup> На овом подручју (односно на територији садањег среза Светозарево која обухвата бивши белички, деспотовачки, левачки, параћински, раванички и ресавски срез) 1939. г. било је 110.983 ха ораничних површина, или 66,2% од укупних пољопривредних површина од 167.558 ха. Под баштама и вртовима било је 2.201 ха или 1,3%, под ливадама 17.711 или 10,5%, пашњацима 23.529 или 14%, виноградима 3.602 или 2,1% и воћњацима 8.937 или 5,3%.

Под житарицама било је укупно 101.801 ха или 91,3%, од чега под кукурузом 68.722 ха, а под пшеницом 30.234 ха. Просечан принос кукуруза кретао се од 8,6 мц (деспотовачки срез), па до 16,8 мц (параћински срез), а просечан принос пшенице од 8,7 мц (ресавски срез), па до 20,2 мц (белички срез).

Укупан просечан принос за кукуруз те године у Поморављу био је 13,1 мц а за пшеницу 14,1 мц.

Разно индустријско биље сејано је на површини од 2,2%, повртарски усеви на 3,3% и крмно биље на 3,2%.

Ако погледамо ситуацију код засејавања површина под индустријским биљем видећемо следеће: ни у једном бившем орезу нису посебно засејаване површине под сунцокретом, а шећерна репа је сејана на површини од 1.745 ха (у беличком срезу највише — 641 ха а најмање у ресавском — 20 ха). Нема података да је шећерна репа сејана у левачком и деспотовачком срезу. Просечан принос шећерне репе кретао се од 142,7 мц у параћинском срезу па до 176,3 мц у раваничком срезу.



Фабрика вагона у Паланци и фабрика цемента у Поповцу биле су у рукама француско-српског капитала, фабрика шећера у Ћуприји и пивара у Јагодини у рукама чешког, фабрике за прераду меса у Јагодини и Великој Плани италијанског и фабрике штофа, стакла и Сењско-ресавски рудници у рукама претежно домаћег приватног капитала. Услови у овим предузећима били су врло тежки, поступак са радницима нехуман, наднице ниске, а да и не говоримо о хигијенско-техничкој зангити на послу, осигурању у време болести, старости и смрти. Кључна места су свуда држали странци, претежно Чеси и Немци. Стручност коју су поседовали и положаје које су држали љубоморно су чували и нашим људима није полазило за руком да се подигну више од обичне, просте и у најбољем случају квалификоване физичке радне снаге.

Општа просвећеност и писменост код људи била је на доста ниском нивоу. Осим четворогодишњих основних школа, неколико гимназија, једне учитељске и неколико шегртских школа, других средњих и стручних школа

Конопља је сејана на површини од 523 ха са просечним приносом од 10,5 мц по хектару (највећи у левачком срезу 19,7 мц, а најмањи у ресавском срезу 6,7 мц).

Кромпир је сејан на површини од 1.120 ха, са просечним приносом од 73,5 мц по хектару (највећи у параћинском срезу 178 мц., а најмањи у ресавском срезу 23,6 мц).

Пасуљ је сејан на површини од 444 ха са просечним приносом од 12,5 мц (највећи у раваничком срезу 27 мц, а најмањи у левачком 6,3 мц).

Сточарска производња била је у доста повољнијем положају од ратарске. Тако је 1939. било 5.841 грла коња (највише у беличком срезу — 1.295, а најмање у деспотовачком 653).

Говеда је било 37.290 грла (највише у беличком — 8.689 и параћинском срезу — 7.918, а најмање у раваничком срезу — 3.884).

Свиња је било 92.837 ком., од тога највише у ресавском — 36.084 и параћинском срезу — 17.924, а најмање у раваничком срезу — 6.940.

Оваца је било 204.692 грла; од тога највише у деспотовачком — 47.870 и параћинском срезу — 41.129, а најмање у ресавском — 24.919.

Живине је било 437.897 комада; од тога највише у беличком — 95.127 и параћинском срезу — 88.958 к., а најмање у раваничком — 49.745. (Пољопривредна годишња статистика Мин. пољопривреде Југославије, 1939).

није било. Рачуна се да је било око 45% неписмених или недовољно писмених становника. У таквим условима веома споро се стварала интелигенција. Према статистици Београдског универзитета из 1938. године структура студената је била оваква: 50% свих студената су чиновничка деца, 28% су синови трговаца, занатлија, адвоката и инжењера, 19% су деца сељака а само 3% деца радника.

Радника, искључиво везаних за фабрику, било је 20 — 25% и то само у неким предузећима као у „Јасеници“ у Паланци, у фабрици стакла и штофа у Параћину и Сењско-ресавским рудницима угља, док је у свим другим то био претежно осиромашени сељак из околине који се још није одвојио од земље и ослободио ситно-сопственичког менталитета. Због тога је, и раднички покрет у овом крају доживљавао своју плимину и осеку, бележио победе и подносио поразе.

Под руководством Комунистичке партије Југославије народне масе су низом акција, демонстрација, зборовима, протеста и штрајкова давале отпор издајничкој политици ненародних режима. Тај период је наступио нарочито после доласка друга Тита на чело наше Партије. Од тада и комунисти у овом крају све се више оријентишу на превазилажење секташке учаурености и шире повезивање са масама, на учвршћење организације и интензиван идеолошки рад. У то време они се боре за фактичко и идејно руководство у УРС-овим синдикатима (Уједињени раднички савез), за подизање политичке и класне свести радничке класе и радног сељаштва.

Комунисти Јагодине још од 1935. године имају своју партијску организацију. Међу првим члановима су Жика Ђурђевић, студент, Радислав Никчевић, студент, Бошко Ђуричић, адвокатски приправник, Ранко Велицки, обућарски радник, Раде Николић Чоче, правник, Славка Ђурђевић, правник, Атанасије Тошић, обућарски радник и други. У условима илегалног рада, пред сталном опасношћу да буде изложена хапшењу, шиканирању полицијских органа и под претњом слања на робију, организација се поступно омасовљавала и ширила свој утицај међу радинцима, омладином и грађанима. Тада

је имала и своје партијско упориште недалеко од Јагодине — у селу Шантаровцу.

Године 1936. Чедо Ђурђевић је обновио рад Партије и синдикалног покрета у Свилајнцу, који је дотле био замро у условима профашистичког режима владе Стојадиновић — Корошец. Формирао је партијску организацију у Марковцу и створио упоришта у Великоорашком срезу. Симпатизери и комунисти почели су да улазе у спортска и соколска друштва, задружне и друге организације, а преко пријатеља и познаника повезивали се и са околним селима. У лето 1937. године организације у овом крају обишао је Мома Марковић. Овде је одржао и краћи курс за чланове МК. На овај терен често су долазили Цана Бабовић и Петар Стамболић, касније и Милан Мијалковић.<sup>3)</sup> Оживљавање рада партијских и синдикалних организација није остало без резултата, што се види по штрајковима који су вођени у то доба, као и по одзиву и ставу бирача на изборима 1938. године. У Свилајнцу су штрајковали кројачки, обућарски и опанчарски радници, и успели да поправе свој материјални положај. У Сењско-ресавским рудницама водила се борба између УРС-ових синдиката и управе рудника и њених штићеника из ЈУГОРАС-ових (Југословенски раднички савез) синдиката. Рудари покрећу акцију прикупљања добровољних прилога за изградњу Дома рудара. Синдикат оснива Културно-просветно друштво „Абрашевић“, које даје приредбе у свим рудницама. Друштво је окупило око 100 активних чланова.<sup>4)</sup>

Али јуна 1937. године долази до провале у Крагујевцу; тад је ухапшен и Жика-Живојин Ђурђевић, тада члан Обласног комитета КПЈ и секретар ОК СКОЈ-а. Том приликом је дошло до масовног хапшења у Поморављу;<sup>5)</sup> режим је почео да се обрачунава са најсвесни-

<sup>3)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 15.

<sup>4)</sup> *100 година Сењског Рудника*, Београд, издање „Рада“, 1953, стр. 239.

<sup>5)</sup> ИАС — К—8 — 19/951, стр. 3.

ИАС — К—3 — 18/601, стр. 10 и 11.

Грга Јанкез: *Записи илегалца*, Комунист, бр. 126/59.

јим делом радничке класе. После мучења по познатим методама београдске главњаче, у крагујевачком затвору је у потпуном нервном растројству извршио самоубиство Жика Ђурђевић. Из Јагодине су ухапшени комунисти Раде Николић Чоче, Таса Марић, Власта Марјановић, Ранко Велички, Славко Павићевић, Драги Цинцаревић и др. Из Параћина — Јосип Пепи Бауер и читава ћелија фабрике стакла. Из Свилајнца цео МК, односно Чеда Ђурђевић, Раде Бисић и Раде Костић. Хапшења и крвав обрачун са најбољим представницима радничке класе узбудили су поштenu и родољубиву јавност у Крагујевцу и Поморављу. Под притиском протеста и радничко-студентских демонстрација у Крагујевцу, режим је био принуђен на попуштање. Сви ови људи провели су у затвору око пет месеци, па су онда пуштени. Неки су од задобијених повреда и последица касније умрли (Драги Цинцаревић, обућар и Раде Николић Чоче, правник.<sup>6)</sup>)

После овог догађаја неки су се чланови Партије пасивизирали. У Параћину напр. синдикално друштво „Иван Цанкар“ скбро је престало да ради. У фабрици стакла формиран је режимски синдикат ЈУГОРАС. Он је одмах предложио нови колективни уговор и као прву тачку да се уместо 1. маја слави 6. мај. Радници су се томе успротивили и ЈУГОРАС није успео. На изборима за радничке поверенике УРС је имао апсолутну већину. Управа предузећа је тај избор поништила, али су радници и на поновним изборима добили већину и изабрали четири своја повереника.

Занимљив је случај синдикалне подружнице кожарских радника у Туприји, која је 1937. године, по наговору Живојина Петковића, адвоката, прешла у ЈУГОРАС. На челу ове подружнице био је Милан Антић, опанчарски радник. И поред тога чланови ове подружнице су половином те године демонстрирали због конкуренције од стране фабрике обуће „Бата“ из Борова и разбили продавницу у Туприји, а из неких других ба-

<sup>6)</sup> ИАС — К—8 — 19/951, стр. 3.  
ИАС — К—3 — 18/601, стр. 10.  
ИАС — К—5 — 12/595, стр. 11.

калских радњи избацили гумене опанке. Ово је било пропраћено и штрајком који је трајао 12 дана. Штрајк није успео због тога што је био усамљен; тада у Ћуприји није било других подружница УРС-ових синдиката и синдикално организованих радника који би потпомогли њихову акцију.<sup>7)</sup>

У то време долази и до међусобне сарадње напредног радничког покрета у Параћину и Ћуприји, чији је иницијатор била Живка Дамњановић, која је те године и матурирала. Чланови радничког културно-уметничког друштва фабрике стакла у Параћину „Иван Цанкар“, углавном комунисти и симпатизери, организовали су с јесени излет и приредбу у Ћуприји. Живка Дамњановић је припремила рецитације а Таса Тошић-Марић, глумац, рецитовао је „У синциру“. Интересантно је да је приредба била пријављена полицији и да је због уобичајене сумње и подозрења приредби присуствовао и полицијски писар. Уређено је да породице радника, међу којима је било и рудара, седну у прве редове и да на дати знак устану. Уместо химне отпевана је „Интернационала“. Сви су уморни, па и сам полицијски писар. Пошто је ту било доста радника а и припадника подофицирске школе, за овај „пропуст“ срески писар и срески начелник били су смењени.<sup>8)</sup>

#### ЕКОНОМСКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ

Већину становника овог подручја чинили су сељаци, од 75 — 80%. Од тога близу две трећине су сиромашни сељаци с поседом до 3 ха земље, 30% средњаци, с поседом од 5 — 8 ха, а само око 10% богати сељаци са десет и више хектара земље. За ово подручје, изузев донекле ресавски и моравски срез, карактеристичан је ситан посед због пренасељености становништва. Највећи део вишка становништва, у немогућности да нађе запослење изван пољопривреде, остајао је у пољопривреди мучећи се на малом парчету земље да би одржао свој

<sup>7)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 1—2/Ш де3.

<sup>8)</sup> ИАС — К—5 — 12/595, стр. 9.

голи живот. Мноштво недовољно и привидно уполсених сељака — беземљаша и сеоска сиротиња — били су приморани да траже посао било код кулака и сеоских газда, било код власника земље у граду, у првом реду крупних поседника земље у лицу трговаца, банкара, рентијера или државних чиновника. Није било ретко видети, нарочито у летњим месецима, мање или веће групе сељака како с мотиком, српом или косом на рамену безнадежно стоје на улицама Јагодине, Параћина и Паланке, чекајући да буду ангажовани за дан-два на имању богатог трговца и земљопоседника.

Како су приходи од земље били недовољни због екстензивне производње и ниских цена земљорадничких производа, то су сељаци настојали да се запосле у фабрикама и рудницама. Око 300 сељака из планинских села параћинског среза радило је у рудницама Сисевца, Равне Реке и Сењског Рудника. Исто толико људи из Плажана, Миливе и околних села радило је у деспотовачким рудницама. Од укупног броја запослених радника у фабрикама штофа и стакла у Параћину (2.500), у фабрици цемента у Поповцу (400) и јагодинској кланици и пивари (500), 75% били су радници са села. То су пола радници, а пола сељаци; они су били једном ногом у граду а другом у селу.

Сиромашни сељаци у свему су били зависни од богатих сељака, сеоских трговаца и зеленаша. Економска криза и неродне године учиниле су да је један по један западао у канце богаташа путем разних позајмица и дуговања у новцу или натури. Сеоски кулак и дућанџија обично су били „кумови“ или „побратими“ сеоској сиротињи, без којих ова није могла да изоре њиву, прехрану породицу, уда ћерку или ожени сина.

Наднице су биле ниске, 8—10 динара копач, а 30 — косач. Хлеб — 3 динара килограм, шећер — 14, маст — 18, плави камен — 9, а гумени опанци — 37 динара.<sup>9)</sup> А требало је купити со, гас, шибицу — оно најнужније.

•) *Статистички годишњак Југославије, 1939. Земљорадничка задруга, 1938, бр. 7.*

ПОМОРАВЉЕ 1941 ГОД.  
 НА ЧИЈОЈ СУ ТЕРИТОРИЈИ ОПЕРИСАЛИ ПОМОРАВСКИ И ДРУГИ ШУМАДИЈСКИ ОДРЕД



ИСТРАЊО ПО ТОПОГРАФСКИМ ЗНАЦИМА ИЗ 1939

РАЗМЕР 1:200 000

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 км

НАСЕЉА:

- Места од 20.000 до 50.000 становника
- Места до 20.000 становника
- Места до 5.000 становника
- Села

КОМУНИКАЦИЈЕ:

- Автомобилски пут I реда
- Автомобилски пут II реда
- Железна пруга нормалног колосека
- Железна пруга уског колосека



А шта ће ако задеси болест, смрт и друго што је непредвиђено? Одакле платити порезу, прирезу, трошарину, кулук и друге дажбине? Како се обући и нахранити? То су све били проблеми једне сиромашне сеоске породице, а таквих је било много. За те њихове проблеме градски трговци и банкари нису марили. По њиховом мишљењу сељак је исто што и врба — што је више крешеш она у пролеће све боље расте.

Земљорадничко задругарство, које је у нашим крајевима било доста развијено, није испунило очекивања сиромашних и средњих сељака. Оно је било само форма продирања капитализма на село и елеменат појачане класне диференцијације сељаштва. У већини случајева задругарство је било у рукама горњих слојева сељака, који су одавде извлачили највеће користи — путем кредита, продаје пољопривредних производа задрузи, набавке справа и машина за своје газдинство (вршалица, трактора, сејалица, млинова и др.), које су богати сељаци изнајмљивали уз скупо плаћене услуге. У ређим случајевима задруге су одиграле и позитивну улогу представљајући трибину за остварење демократских права радног сељаштва, нарочито тамо где су у управи били комунисти и други напредни људи, који су путем задругарства окупљали радно сељаштво у борбу за непосредне циљеве: брисање сељачких дугова, давање бесплатног огрева сиромашним сељацима, осигурање прехране сиромашних и пасивних крајева.

У ово време цена кукурузу кретала се од 85 до 90 динара за 100 кгр., а пшенице — 150 до 160 динара, док је, напр. један обичан плуг копгао 790—960 динара.<sup>10)</sup> „Призад“, предузеће за откуп пољопривредних производа, уместо да помаже сељаку да што боље уновчи своје производе — остваривао је милионске зараде. Често је и вештачки обарао цене под изговором да је смањен извоз, чиме је понуда на тржишту била већа, а откупне цене ниже.

Оптерећени високом стопом порезе и другим дажбинама, сиромашни и средњи сељаци су продавали жито у

<sup>10)</sup> *Земљорадничка задруга*, 1938, стр. 460.

бесцење. Џакови са пшеницом нису ни уношени у амбаре, већ су одмах одвожени на пијацу, јер је пред кућом чекао егзекутор.

Пшенични хлеб у кући била је права реткост. Њега је било само у време вршидбе и о празницима — као каква посланица. Јео се кукурузни хлеб — проја, што је чинило исхрану сиромашном, једноличном и оскудном. Слаба исхрана доводила је до многих болести, а нарочито туберкулозе од које се пре рата у овим крајевима највише умирало.<sup>11)</sup>

Здравствене и хигијенске прилике биле су на врло ниском нивоу; према једној анкети о стању рудника у Србији, утврђено је да су 90% станова нездрави и такви да се због њих побољшање повећава у размери најмање за 50% (нарочито зими). Станови су поред тога пренатрпани. До десет људи на 50 кубних метара.

О културном и моралном уздизању радника мало се водило рачуна. Једина разонода била је кафана и алкохол. Отуда је, напр., у Сењском Руднику било 4, а у Равној Реци ни мање ни више него 12 кафана и то у непосредној близини рудника.<sup>12)</sup>

Услед дејства велике економске кризе од 1929—1934. године, елементарних непогода: кише, суше, града — наше сеоско газдинство је било упућено на узимање зајмова и кредита. Кредитну потребу села подмиривали су приватни зајмодавци, новчани заводи и задружне организације. Кредит приватних зајмодаваца најмање је подлегао јавној контроли, те је најлакше и прелазило у зеленаштво. Често приходи задужених сељака нису могли да залегну само за камате које су код зеленаша износиле по 15 — 20% па и више.<sup>13)</sup> Камата је одређивана

<sup>11)</sup> Просек умрлих од туберкулозе за ондашњу моравску бановину био је 13,45% од укупног броја умрлих, док је тај проценат скоро у свим орезовима Поморавља био изнад овога просека. Најмања смртност од туберкулозе била је у деспотовачком срезу 13,59%, а највећа у ресавском срезу 16,36%. Још већа смртност од ове болести забележена је у граду Јагодини 21,27%. <Статистички годишњак Југославије, 1940>.

<sup>12)</sup> Др. Димитрије Мишић: *Еко.омика индустрије ФНРЈ 1957.*, стр. 219.

<sup>13)</sup> ИАС — К—7 — 11/594, стр. 3 и 4.

према приликама и погодби: већа нужда дужника — већа и камата. Познате су банкарске куће у Јагодини Тихомира Станојевића и браће Таушановић. Било је и приватних кредитора, Илија Митровић, браћа Ристић и други. Пошто је кредитирање био уносан посао, чак су и у малој Рачи никле четири банке. „Динар на банку” била је зеленашка камата неких банкара и трговаца у овом месту. У селу Вишевцу од 220 домаћинстава пред рат је дуговало на разним странама око 150. Драгом Стојановићу, кројачу из Паланке, дуговало је око 40% сељака из Мале Планае. Познато је да је Влада Пантић, из Марковца, узимао „динар на банку” за месец дана и довео нека домаћинства, која нису могла на време да се одуже, на ивицу пропасти. Слично је радио и ЈБубомир Петровић из истог места. Многи од ових предмета дошли су и на суд.<sup>14)</sup>

Због оваквог стања Стојадиновићева влада је 25. септембра 1936. г. донела Уредбу о ликвидацији земљорадничких дугова. По овој уредби све обавезе сељака дужника према приватним банкама и задругама преузима „за рачун државе” Привилегована аграрна банка. Дугови испод 25.000 динара смањују се на половину. Ову половину требало је да плати Аграрна банка приватним банкама и задругама у 14 једнаких годишњих рата. Дужници плаћају пола основног дуга и укапиталисани интерес до коначне исплате. А интерес је често пута био већи од основног дуга. Осталих 50% плаћају, и то: 25% држава у обвезницама које се амортизују за 20 година са 3% интереса, а других 25% пада на терет задруга. Ако оне немају покрића, ту разлику покрива држава.<sup>15)</sup> На тај начин сељаци су уместо дужници банака и задруга постали дужници Привилеговане аграрне банке. Порески органи сада су могли за неисплаћене рате да врше принудну продају покретне и непокретне имовине сељака (члан 31 и чл. 48 Уредбе).

„Према томе, проблем сељачких дугова је проблем ослобођења сељаштва од капиталистичке експлоатације,

) ИАС — К—9 — 32/964, стр. 5.

<sup>15)</sup> *Извештај о раду Главног савеза Зем. задруга Србије за 1938. г.*, стр. 39.

вели Веселин Маслеша, и он се не може решавати у оквиру мера капиталистичке економије, него је у ствари проблем социјални, који се може решавати само политичком борбом и политичким мерама".

Указујући даље да је пољопривреда старе Југославије, уопште узев, најзапостављенија грана привреде, Веселин Маслеша закључује: „Због тога се производи и испод рентабилности када би се ова рачунала по мерилима употребљеним у капиталистичкој привреди. Производи се даље по цени снижавања животног стандарда самих произвођача. То се код нас зове „стежање каиша“ који, по схватању многих, мора да има скоро неограничен број рупа.“<sup>11)</sup>

Тешке економске прилике изазвале су брже раслојавање и пораст сеоског и градског пролетаријата. Забележен је и низ банкротстава, презадужења и пропадања ситних трговаца и занатлија. Занимљива су два случаја крвавих обрачуна који верно илуструју тадашње прилике: Живојин Милић, земљорадник, кад га је Трговачка банка у Ћуприји довела до просјачког штапа зеленашким интересом и другим трошковима, у једном тренутку револта бацио је бомбу у кућу власника банке Мише Ристића. Александар Коцић, раније опанчар, отворио је малу бакалску радњу са туђим капиталом, али је поштедно плаћао и извршавао своје обавезе. Кад га је поверилац ЈБубомир Брзаковић довео до пропасти и покушао да избаци на улицу, потегао је револвер и убио га.<sup>17)</sup>

Интересантан је и случај сељака из Велике Сугубине и Мишевића који су сами покушали да заштите своја права у погледу власништва на шуму у планини Бешњаји. Они су то чинили под паролом борбе против лопова, јер су неки шумари немилосрдно секли и продавали њихову шуму која је због неплаћене порезе прешла у државне руке. Поучени од напредних студената из својих села, као и неких комуниста из Крагујевца, око 200 сељака из Велике Сугубине пошло је са секи-

<sup>11)</sup> Веселин Маслеша: „О сељачким дуговима“ „Комунист“, бр. 103/59, стр. 18.

<sup>17)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 6, III део.

рама у Бешњају да обележи своју, сеоску шуму, стављајући до знања властима да је шума била њихова и да треба да остане њихова. Пошто се за овај корак сељака брзо сазнало, жандарми су их сустигли, али до крвопролића није дошло због става једног жандармеријског наредника који је ово спречио. По угледу на своје суседе, сељаци села Мишевића су такође пошли у Бешњају да означе свој део шуме. Али, том приликом је дошло до сукоба између жандарма и сељака у коме је седам сељака овога села изгубило животе.

Политичка борба грађанских странака у бившем моравском округу у раздобљу од 1935. до 1941. године углавном се водила између владиних странака ЈНС (Југословенске националне странке) и ЈРЗ (Југословенске радикалне заједнице) и Удружене опозиције, творевине која је израсла на незадовољству народа.

Удружена опозиција није имала писани програм, али су све странке полазиле са једне заједничке платформе: од захтева за демократизацију, уставност и парламентаризам у земљи.

Главну активност и усмеравање у Удруженој опозицији у овом крају имало је руководство КПЈ у Јагодини. Политика КПЈ била је усмерена у правцу окупљања маса у јединствени народни фронт под руководством Партије. Већ до посланичких избора од 11. децембра 1938. године знатно је ојачао фронт демократске коалиције против угњетавања народних маса; освајала су схватања да се може удруженим снагама да изборе већа права и бољи положај у друштву. Успостављена је сарадња са опозиционим странкама: У Деспотовцу, на пример, са представником Демократске странке Душаном Милорадовићем. Међутим, чланови опозиционих партија тешко су се везивали са људима за које се знало да су комунисти, изузев ако је неко по својој иницијативи ишао на такву сарадњу, као што је случај са Бором Лукићем, из Јовца, који је као леви земљорадник сарађивао са комунистима, а који је и по својим схватањима био близак њима.

На поменутих изборима, као и на оним од 5. маја 1935. године, Партија није поставила своју посебну листу због

тога што та листа, ако би и одговарала свим техничким условима, не би била потврђена од суда. Уз то, њени би потписници били одмах похапшени и оптужени по закону о заштити државе.<sup>18)</sup> Ипак, у Свилајнцу су комунисти успели да образују раднички одбор за срез ресавски у циљу сарадње са представницима УО у Свилајнцу и учешћа радничке партије на изборима. Овај одбор издао је проглас радном народу Ресаве који је растурен по целом срезу. У њему је изложен став комуниста према изборима и сарадњи на листи УО, чији је носилац у овом крају био Брана Марковић. Због овог летка били су хапшени Чеда Ђурђевић и Драгош Илић, и одлежали по 15 дана затвора. Чланови Партије и симпатизери учествовали су на свим предизборним зборовима УО, који су држани уочи избора 1938. године, истичући своје говорнике на свима њима. Тако је на збору у Свилајнцу говорио Света Илић, терзија, на збору у Роћевцу Блажа Јоксимовић, на збору у Ђуринцу и Роанди Чеда Ђурђевић, а у Седлару — Раде Бисић.<sup>19)</sup> У великоорашком срезу, да би омели изборе владиног кандидата, комунисти из Марковца и Новог Села уредили су да се у њиховом срезу кандидују на опозиционој листи и неки напреднији људи из Београда, а у Новом Селу и Ракинцу су за председнике општина кандидовали пријатеље Партије.<sup>20)</sup>

У беличком срезу била је слична ситуација. Комунисти Јагодине успели су да на листи УО обезбеде преко Странке радног народа и свог радничког кандидата социјалисту Милутина Аранђеловића. На предизборној конференцији присталица УО у Глоговцу поред осталих говорио је и Бошко Ђуричић, правник из Јагодине, тада члан Обласног комитета КПЈ. Том приликом наступало се са позиције масовног окупљања људи у народни фронт слободе и за учвршћење народног споразума (удружене опозиције) у борби против режима, за слободу и хлеб, за

<sup>18)</sup> Др Иван Рибар: *Политички записи*, Београд, књ. IV. 1952, стр. 34.

<sup>19)</sup> ИАС — К—8 — 19/951, стр. 5.

Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 15.

мирнију сутрашњицу. Истицане су пароле савеза радника и сељака, Срба и Хрвата, за слободну и снажну Југославију која би се супротставила политици ослонца на осовинске силе.<sup>21)</sup>

Тих дана у кафани „Трговачка касина“ у Јагодини успешно је одржан синдикални збор свих радника и намештеника. О положају радника у Јагодини говорио је Милоје Стојановић, абацијски радник из Јагодине, а о законској заштити и задацима радничких синдиката Михајло Богдановић, секретар Савеза живежарских радника УРС-а из Београда. Главни раднички савез обратио се синдикално-организованим радницима и намештеницима овим речима: „Ми радимо у предузећима, трговинама и у ситним занатским радњама. Ми дајемо све од себе. А шта имамо од свега тога? Наш положај је такав да не одговара основним потребама људског живота. Наднице су такве да од њих не можемо живети. Радно време се крши. Закон о заштити радника се не поштује. Послодавци чине шта хоће, а противници радничке класе раде на томе да нас разједине и униште. Да би стали на пут томе злу, ми морамо устати у одбрану својих права, да заштитимо своје интересе и обезбедимо своју будућност.“<sup>22)</sup>

У Удруженој опозицији било је снажно страначко трвеће које је нарочито дошло до изражаја на изборима маја 1935. и децембра 1938. године. Па и таква, УО је била трн у оку и стална мета напада прорежимских елемената. Октобра 1937. године на општинској седници у Ћуприји донесена је одлука да се забрани рад Удружене опозиције и у том смислу краљевској влади поднета је резолуција у којој се осуђује рад УО „као убиствен по народно и државно јединство“. Главни инспиратор овога апела и покушаја враћања методама шестојануарске диктатуре био је Милош Цукавац, адвокат, познати сарадник окупатора и домаћих издајника.<sup>23)</sup>

<sup>21)</sup> ИАС — Ф. — 3/78.

<sup>22)</sup> ИАС — К—25 — 1195, 3/84.

<sup>23)</sup> Записник општинског одбора Ћуприје за 1937. г., бр. 11560.



Иако је становништво Поморавља претежно демократски настројено, ипак је из ових или оних разлога трпело утицај владиних странака и њихових представника. Дobar део сељака у параћинском срезу био је под утицајем ЈНС или ЈРЗ, чију су делатност финансирали и помагали браћа Теокаревић, индустријалци из Параћина, и други богати трговци. Њихов експонент био је Радомир Вучковић, богати сељак из Горње Мутнице, доцније један од најкрвавијих народних непријатеља у овом крају. У Доњем Левчу осећао се велики утицај манастира Каленића, нарочито у време када је управник манастира Никон Лазаревић био посланик. Позната је била парола: „Гласајте Никона, па ћете слободно сећи манастирску шуму!”

Невероватно је колико су се разне страначке вође служиле демагогијом пред лицем напаћеног народа. Марковчани су запамтили овакву једну паролу Драгољуба Јовановића, шефа земљорадничке левнице: „Ако радници извојују власт и слободу, нека им је на част, ако то сељаци постигну, а радници хтедну да је руше — главе ће да лете”. У околини Паланке имао је обичај да овако започне збор: „Срамота је да ја сваког првог у месецу ставим у цеп пола вагона кукуруза, али шта ћу, таква је чиновничка држава и даје ми то право”. Сељаци су били огорчени и отворено су негодовали.

У ситуацији кад је угњетени сељак тражио излаз из заиста тешке ситуације и био склон да поверује сваком оном ко би му помогао да боље реши свој положај, извесно време су у овим крајевима имали успеха Хођерини борбаши и ЈБотићеви збораша.<sup>24)</sup> Хођера и његови пред-

<sup>24)</sup> Саветодавни одбор Љотићевог „Збора” у Београду одлучио је да побољша рад својих присталица на терену. Повереник и организатор у округу моравском био је Радивоје Симић, монополски чиновник из села Шантаровца. Имао је своје поверенике по орезовима: беличком, левачком, раваничком, дараћинском, деспотовачком, ресавском и варваринском. Он одлази на терен, окупља и одабира људе који су одани овој организацији и одржава своје састанке у циљу омасовљења „Збора”.

Симић шаље извештај о одржаним састанцима на терену округа моравског у коме обавештава организацију „Збор” да је у градове Ћуприју, Параћин и Варварин упутио Петра Никче-

ставници у овом крају Живан Лукић, адвокат и Лазар Стефановић, лекар — придобијали су масе обећањима о смањењу порезе и дугова, говорећи им о њиховом сиромаштву и о богатству министара који безбрижно проводе живот, зидају куће у иностранству, итд., а против којих се они наводно боре. Својим демагошким иступањима они су успели да окупе велики број присталица из редова сељака у орашком, моравском и нарочито ресавском срезу. Њихови су зборови били веома посећени и они су у прво време успели да озбиљно заведу масе. Борбаши су представљали странку добрих демагога који су умели да погоде шта сељака највише интересује. Али и томе је дошао крај. Чим се сазнало да Хођера обезбеђује себи место у Стојадиновићевој влади, онда су борбаши нагло изгубили у очима људи и више нису никад имали успеха. Љотић је имао најјаче упориште у Јасеници, где је његов кандидат на изборима однео победу. Иначе, у другим местима он није имао много присталица, изузев нешто код грађана и школске омладине у већим местима. „Систем јавног гласања, фалсификовање списка, пресипање гласова, разни облици притиска и претњи (позиви за плаћање порезе, неплаћених казни и болничких трошкова итд.) учинили би да се у оно неколико дана пред изборе измени расположење бирача и оповргну све прогнозе. Била је готово редовна појава да појединци, иако су припадали једној странци, под притиском гласају за другу.“<sup>23)</sup>

Хапшења и прогони били су редовна појава, нарочито пре избора, како би се заплашиле колебљиве гласачке масе. Начелник Богдановић, из Јагодине, ухапсио је групу сељака из Шантаровца, Шуљковца и Драгоцвета

вића, из Ћуприје, да одржи састанке са предвиђеним повереницима. Извештава да је он лично одржао такве састанке у свим општинама беличког среза и да је ангажовао и друге у осталим срезovima. Затим тражи да лично дође Љотић и одржи зборове у пом. срезovima, јер то захтевају људи, припадници „Збора“. За посланичког кандидата се помиње Јовичић Душко, adv. из Лоћике. Симић сматра да је у Рековцу ситуација слаба, док је у Ћуприји добра (ИАС — К—10 — 56/1076 стр. 16).

<sup>25)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 16.

зато што су пре избора, а и на сам дан избора, нападали кандидата ЈРЗ Делимира Петровића, који је био омрзнут од сељака.<sup>26)</sup> На предизборном збору у Рековцу уочи избора 1938. пред среским начелством је говорио Драгиша Цветковић. Учитељ Милорад Жунић Баца организовао је растурање збора помоћу блех-музике и једне групе радника Војно-техничког завода у Крагујевцу. После растуреног збора у року од три сата Жунић Баца је телеграфски био премештен из Рековца у Жагубицу.<sup>27)</sup> Слично се догодило и учитељу Боги Савкићу, из Кушиљева, који је на месец дана уочи избора премештен у село Лазницу, срез хомољски.

Тако су кандидати на владиној листи ЈРЗ на овим изборима обезбедили минималну већину, упркос разним махинацијама и грубим изборним фалсификатима, хапшењима и прогонима комуниста и напредних људи уопште.

#### НА ЛИНИЈИ УСПОНА

Комунисти Јагодине и околних места водили су неколико крупних политичких акција: организовање великог народног збора у Крагујевцу 1935, збора у Јагодини 1936. и низа других где су иступали захтевима за амнестију политичких осуђеника, за слободу штампе, збора и удруживања, паролама противу фашизма, а за хлеб, мир, слободу и стварање одбора народног фронта слободe. У Јагодину су у то време долазили чланови вишег партијског руководства: Мома Марковић, Цана Бабовић, Грга Јанкез, Станисав Сремчевић и Мирко Томић, и задржавали се по неколико дана. Илегално су становали код Ђурђа Ђурђевића, Ранка Величког, Танасија Тошића и Јована Ковачевића. Полицији није полазило за руком да ове њихове боравке открије.

После провале у Крагујевцу и хапшења већег броја комуниста и симпатизера покрета, политички живот је

<sup>26)</sup> ИАС — К—3 — 33/965, <пр. 24.

<sup>27)</sup> ИАС — К—6 — 82/1117, стр. 1.

ослабио, а неке организације и појединци су се пасиви-  
зирали. Међутим, ПК КПЈ за Србију брзо је реаговао,  
реорганизовао и допунио нека партијска руководства, по-  
могао да се обнови рад партијских ћелија и на ширем  
плану започне борба.

Као инструктор ПК за Србију на партијски рад у  
ове крајеве долази Петар Стамболић. Крајем марта 1938.  
формиран је нови Обласни комитет у Крагујевцу за  
подручје од Ужица преко Јагодине до Крагујевца, у чији  
су састав ушли Петар Стамболић, Душан Петровић Шане  
и Бошко Ђуричић. Касније у овај ОК улазе Станисав  
Сремчевић и Цана Бабовић. Петар Стамболић је имао  
задатак да ради у Ужицу и Чачку, Душан Петровић у  
Крагујевцу, а Бошко Ђуричић у Јагодини. Радом су били  
обухваћени Краљево и Крушевац.<sup>28)</sup>

У Јагодини оживљава партијски рад; наставља се  
доношење и растурање партијског материјала, његова  
прорада и спровођење акција. Партијска организација  
раскринкава све профашистичке елементе који су по-  
кушавали на разне начине да заведу људе. Сви зборови  
које су заказивали ЈБотић и Хођера успешно су расту-  
рани. По фабрикама и радионицама растуран је партиј-  
ски материјал, али је најтеже било приближити се Кле-  
фишевој кланици и Парној пивари. И поред све предо-  
строжности ондашњих власти, успевало се да се по нешто  
материјала убаци и у та предузећа. Познат је случај  
Станимира Јовановића Миме, из Драгоцвета, који је ра-  
дио у кланици и био веза између људи села и града, с об-  
зиром да је свакодневно путовао из села у фабрику и  
назад. Једном приликом је разделио неке летке међу  
радницима. Како је један од тих летака случајно доспео  
и у фиоку стола једног пословође италијанског порекла,  
то је овај одмах као „сумњивог“ позвао Станимира и он је  
најурен из фабрике с мотивацијом „да више нема посла“.<sup>29)</sup>

Партијска ћелија у Јагодини није прекидала рад.  
Овде су радили Славка Ђурђевић, Бошко Ђуричић, Раде

<sup>28)</sup> ИАС — К—10 — 34/967, стр. 1 и 2.

<sup>29)</sup> ИАС — К—3 — 62/1098, стр. 3.

ИАС — К—3 — 61/1097, II, стр. 63.

Солунац, Љубинка Крстић, Тодор Дирака и др. У месном партијском руководству су вероватно били Бошко Ђуричић, Славка Ђурђевић, Раде Николић Чоче, Тодор Дирака, Ранко Велички и Раде Солунац. У то време са-станци су одржавани у кућама поменутих активиста, код симпатизера, а за време лета и лепих дана у пољу на гробљу. Деловало се и преко синдикалне подружнице, прављени су излети, држана предавања, проучаван партијски материјал. За време лета долазили су са факултета и помагали у раду Јоца Милосављевић, Радислав Никчевић, Ружица Милановић и други. Партијска организација је прилично јака. Она све више осваја позиције у подружницама УРС-ових синдиката — берберских, абацијских, живежарских и дрводељских радника. 1938. године избио је абацијски штрајк који је трајао око 20 дана. Синдикат је организовао скупљање намирница за штрајкаче. Сељаци из Бунара и Драгоцвета добровољно су давали животне намирнице за штрајкаче — пасуљ, кромпир и друго. Александар Вељковић, из Шантаровца, тада већ члан КПЈ, преко симпатизера сакупљао је прилоге и намирнице за штрајкаче у Јагодини.<sup>30)</sup>

Те године долази до размимоилажења у вези са опорезивањем између Клефишеве кланице и јагодинске општине, што је у тесној вези и са платама радника ове фабрике. Фабрика је објавила локаут. Радници су привремено остали без посла. Око стотину радника демонстрирало је улицама тражећи посао. Једна делегација радника ишла је код председника општине и у Београд. Нешто касније дошло је до сукоба између радника и фабричке управе због непоштовања радног времена, због неплаћања социјалног осигурања за раднике и закидања надница. Овога пута радници су и без штрајка извојевали да им се обрачунава прековремени рад, чему је допринео тродневни штрајк грађевинара који су тражили повишење надница. У овом штрајку узело је учешће око 200 радника дрводељаца и грађевинара.

Дом глувих у Јагодини није био само васпитна и културна установа, већ и расадник напредних идеја у

<sup>30)</sup> ИАС — К—3 — 33/965, стр. 31.

месту и околини. Он је на неколико година уочи рата представљао важан ослонац и сигурно упориште Партије. То су омогућили његови наставници и напредни људи који су у њему радили — Миодраг Матић, Јован Ковачевић, Драгољуб Марковић, Томан Брајовић, Десимир Ристовић и Илија Ковачевић. Преко ових активиста Партија је вршила утицај на интелектуалце и просветне раднике у срезу. Извесно време и партијска техника била је смештена у овој установи. Ту су штампани разни леци и слати на терен. На овом послу нарочито су активни Јован Ковачевић, ЈБубомир Аћимовић и Драгољуб Марковић. Дом је повремено био и боравиште илегалца (Сретен Жујовић пре одласка у СССР и др.). Око дома су се окупљали напредни просветни радници и студенти из околине.<sup>31)</sup>

Партија је имала своја упоришта и у селима Шантаровцу, Бунару и Драгоцвету. Шантаровац је имао 1938. године партијску организацију од пет чланова. Секретар организације била је Добрила Стамболић, учитељица, све до пред крај 1940. године. Утицај КПЈ нарочито се осетио у време прикупљања помоћи за борце у грађанском рату у Шпанији. Познат је један састанак са симпатизерима у Драгоцвету који је одржао Бошко Ђуричић, и том приликом говорио о империјализму и тежњама капиталиста да у својим рукама држе целокупну светску привреду.<sup>38)</sup>

Исте године развио се и синдикални покрет у Ћуприји. Он је везан за активност Драгоша Илића, абацијског радника из Свилајнца. За кратко време после његовог доласка у Ћуприју формиране су подружнице класних синдиката шивачких, кројачких и абацијских радника. Крајем 1938. и почетком 1939. године формиране су и подружнице кожараца, обућара, и опанчара. После Драгошевог одласка из Ћуприје, Радисав Миладиновић преузима рад у синдикату, а студенткиња Живка Дамња-

<sup>31)</sup> 30 година Завода за глуву децу и омладину у Светозаревоу, Светозарево, 1958, стр. 18 и 19.

<sup>32)</sup> ИАС — К—3 — 18/601.

ИАС — К—3 — 61/1097, II, стр. 61.

новић рад са омладином. Тај рад представља даљи пораст напредних снага и припрему за формирање прве партијске ћелије.<sup>33)</sup>

У Ћуприји је у то време формиран „Културни клуб“, који је обухватао интелектуалце, службенике и студенте. Своју активност развијао је преко месне читаонице и библиотеке, дилетантске секције, хора и оркестра. Клуб је имао и идејни одбор који је водила Живка Дамњановић. У раду клуба су се истицали Јелена Поповић и Ђуро Лопичић, професор, и Даринка Плеша, студент. Клуб је организовао дискусионе састанке на којима је претресан низ питања из области културе, уметности и политике (о „Аншлусу“ Аустрије, о платама службеника, итд.)<sup>34)</sup>

У 1938. години партијски рад у Параћину у прво време био је доста слаб. Неки од чланова КПЈ који су били у затвору гасивизирали су се. По директиви Партије у Параћин је дошао Бошко Ђуричић, адвокатски приправник из Јагодине. Ове и наредне године он је уз помоћ Јосипа Бауера успео да оформи партијску организацију. За чланове су примљени Франц Розин, Виктор Вајт, Раде Николић Пикула, Михајло Илић Куља, Димитрије Марјановић Микалонац и Франц Штанкел, сви на раду у фабрици стакла. На челу скојевске организације био је Раде Николић Пикула. Партија и СКОЈ испољили су знатну активност на окупљању радничке омладине у спортском и културном друштву, као и на подизању класне свести радника у фабрици. Скојевци и напредни омладинци из града учествовали су у растурању летака, организацији излета, прослави Првог маја, приредбама друштва „Иван Цанкар“ итд.<sup>35)</sup> Скојевска група фабрике стакла имала је утицаја и на изваншколни број средњошколаца. Сличан утицај на ђаке и студенте имали су и напредни професори Мирко Бањевић, Гојко Томић и Милош Јовичић, као и Драгиша Цанковић, судијски приправник и Јован Бисић, службеник фабрике штофа.

<sup>33)</sup> ИАС — К—4 — 16/599, стр. 5 и 6.

<sup>34)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 10—12.

<sup>35)</sup> ИАС — К—5 — 12/595, стр. 12.



У Параћину су биле активне подружнице графичких и металских радника, а синдикална организација фабрике стакла радила је све до затварања УРС-ових синдиката. Она је успела да се избори за делимично повећање плата. Њено културно-просветно друштво „Иван Цанкар“ које је радило на повезивању стакларских радника и подизању њихове класне свести, организовало је више приредби са револуционарним програмом, излета, прослава и посета другим градовима — Крагујевцу, Крушевцу, Њуприји и Београду. Један од највећих успеха друштво „Иван Цанкар“ је постигло приликом свог учешћа 1938. године у Београду на смотри радничких синдикалних, културних и других секција у организацијама УРС-а, уз учешће најбољих друштава из Београда, Суботице, Крагујевца и још неких градова. Ту су били и делегати из неколико страних земаља — Мађарске, Румуније, Чешке и др. Овај фестивал је одржан у Радничком дому у Београду у Немањиној улици. На њему синдикално друштво параћинских стаклара постигло је завидан успех. Друштво је тада имало око 50 чланова, од којих око 20 жена. То су претежно радници и раднице фабрике, они најсмелији и најборбенији људи који су водили главну реч у културном животу града и околине и допринесли даљем ширењу напредног радничког покрета.<sup>36)</sup>

Радни услови у Теокаревићевој фабрици вунених тканина у Параћину били су у ово време тешки. Радило се по десет часова дневно. Ако би газда склопио уговор за испоруку веће количине робе, радници су приморавани да раде и по 15 и више часова дневно. Или ако се појави неки застој на тржишту и роба нема прођу, онда настаје масовно отпуштање. Наднице су биле ниске. Исплаћивало се сваког петка. Једној већој радничкој породици то није стизало само за хлеб, обућу и најосновније животне потребе. Велики број радника је узимао хлеб и сву колонијалну робу на кредит. Градски трговци и дућанције на овоме су силно зарађивали. Износ

<sup>36)</sup> ИАС — К—5 — 29/961.

вересије самовласно су повећавали, убеђујући притом раднике да су се стварно толико задужили.

Радници су се припремали за штрајк. За непуних шест дана штрајкачком одбору се јавило 311 од укупно 650 радника. Заказан је и одржан велики збор радника у циљу преговарања са власником о условима рада, висини надница и другом. Збору је морао да присуствује и сам Теокаревић. Радници су тражили смањење радног времена на 8 часова, и исте плате. Власник је то одбио и на крају љутито додао: „Видећемо ми то сутра!“ Сутрадан предузеће је опколила полиција и жандармерија. Један денунцијант је проказивао организаторе штрајка. 36 радника добило је тренутан отказ, ухапшено и кажњено удалењем из предузећа за годину дана. Поред ових, отпуштен је и већи број других радника из фабрике.<sup>37)</sup> Иако је штрајк осујећен, власник је под притиском радника био принуђен да донесе „Пословни ред“, тј. правилник о упослењу и обавезама радника у предузећу. Тај правилник је у многоме побољшао животне и радне услове радника; званично је увео 8-часовно радно време, итд. Међутим, радници су, према истом правилнику, остајали по 9 часова у предузећу, и даље су им одбијани од зараде допринос социјалног осигурања, допринос за берзу рада и радничку комору, раднички порез, станарина, предујам у готову, вредност намирница које су купљене у магацину или кантини предузећа, оштета за „намерно учињени квар алата и материјала и другу штету коју радник учини“.<sup>38)</sup>

Рудари Равне Реке и Сисевца имали су већ искуства у штрајкачким и тарифним акцијама. Познати су њихови штрајкови из 1935, 1936. и 1938. године. Синдикални збор рудара формулисао је захтеве са којима се ишло пред послодавце. Захтеви су се односили на повећање минималних зарада рудара, побољшање стамбених услова, олакшање акордних послова у руднику, признање синдикалних повереника и синдикалне организације. Рад-

<sup>37)</sup> ИАС — К—5 — 27/959, сгр. 1 и 2.

<sup>38)</sup> *Пословни ред за индустрију вунених тканина Владе Теокаревића и компаније — Параћин, 1937.*

Параћинско радничко културно  
и певачко друштво  
**ЦАНКАР**  
ПРИРЕЂУЈЕ ВЕЛИКИ

# КОНЦЕРТ

са богатом лутријом, играником и шаховом поштом, у четвртак 31- XII уочи  
Нове године у хотелу „ГРЕНД“ са овим програмом:

- 1) Подарна реч, друг Ело Мелер,
- 2) Клобнер: „Раднички поздрав“, негова млада хор.
- 3) Боршачки: „Весна млада“, негова млада хор.
- 4) Келг: „Социјалистичка корацина“, негова млада хор.
- 5) Мокрица: „Десетак млада“, негова млада хор.
- 6) Падермајер: „Прован стег“, негова млада хор.
- 7) Бинички: „Свете младице“, негова млада хор.
- 8) Митровић: „На складишту“, негова млада хор.
- 9) Прегел: „Млада гарда“, негова млада хор.
- 10) Трочини: „Ја сам пролетер“, негова млада хор.
- 11) Пеша: „Радничко поздрав“, негова млада хор.

**ЛУТРИЈА: Стакларски производи (разни  
содариси, шаво и т. д.)**

## ИГРАНКА

Хоровођа: г. **Димитрије Ђорђевић**, из Параћина.

Почетак у 8 часова у вече. Улазна цена: 7.- дина од самца и 5.- дина од  
члана у породици. — Добровољни приноси примају се са захвалношћу.

**У П Р А В А**

*Живео Б. Тумић*  
1939

У недељу 13 овога месеца у селу Глоговцу у кафани у 11 сати пре подне одржаће се

## КОНФЕРЕНЦИЈА

Присталице Народног Споразума (удружене опозиције) на којој ће говорити: **Бора М. Лукић** из Јагодине, **Живошаје Марковић**, земљораднички кандидат, из Драгошевца, **Милутин Брањеловић**, раднички кандидат из Јагодине, **Драгутин Писаћ**, адвокат из Јагодине, **Драгаша Корунковић**, економ из Глоговца, **Бошко Ђурчић**, из Јагодине и **Радавоје Милетић**, из Рабара.

### Браћо и пријатељи!

5 маја 1935 године удруженим снагама сељака и радника, занатлија, ситних трговаца, поштене интелигенције и свих напредних људи народне масе су дали доказа да се више овако не може и неће кивети. Први пут су сада народне масе изразиле своју готовост за борбу, за бољи живот, гласајући за листу **Др. Мачека**.

11 Децембра ове године одржаће се избори за нову Народну скупштину. Ови избори су најзначајнији од нашег ослобођења и уједињења. Мали народи преживљавају судбоносне дане по своју независност и слободу. Широки народни слојеви живе у тешкој садашњости и стрепе за своју будућност. Стога удруженим снагама народ мора да стресе јарам који га притискује, да извојује слободу и мир и створи сигурну брану против непријатеља слободне, срећне и снажне Југославије.

Позивамо све присталице Народног споразума (Удружене опозиције), да дођу на ову конференцију и на тај начин видно покажу своју приврженост борби народа, да сам одлучује својом судбином.

**Живео народни споразум!**  
**Живела Удружена опозиција!**  
**Живео братски савез Срба и Хрвата.**  
**Живео савез сељака и радника!**  
**Живела слободна, снажна и срећна Југославија!**

**АКЦИОНИ ОДБОР**

ници су енергично захтевали да се прекине са грубим и нељудским понашањем надзорника према рударима. У штрајк је ступило око 800 рудара. Послодавци су били принуђени да преговарају са подружницом и пошто су захтеви рудара били углавном прихваћени, штрајкачи су ступили на посао. Рудари Сисевца штрајковали су пуних 30 дана. За време штрајка рударе су помагали сељаци из околних села, а нарочито из села Буљана. Штрајк је потпуно успео. Штрајком је руководио Љуба Николић, рудар из Петровца на Млави, познат по својој револуционарности и говорничком дару. Он је у предизборној кампањи за посланичке изборе 1938, говорећи радницима са крова једне ковачнице, успео да растури збор владиних кандидата. Те године радници Сисевца поново ступају у штрајк који траје 41 дан, и поново односе победу. Међутим, полиција је сковала заверу и Љуба Николић, истакнути синдикални борац, пао је као жртва полицијског терора једног дана у сумрак приликом изласка из јаме. Убиство је унапред припремљено. Тадање власти су закључиле да је у питању „самоубиство“ и нико ништа није предузимао.<sup>39)</sup>

У фабрици цемента у Поповцу у прво време је постојала синдикална организација ЈУГОРАС-а, а касније УРС-а. Партијске организације није било. Пододбор синдикалне организације УРС-а је ујесен 1938. године организовао штрајк који је био повезан са штрајком рудара у Сисевцу, који је организовала тамошња синдикална организација а на чијем се челу налазио Љуба Николић. Штрајк је имао за циљ смањење радног времена и повећање надница. До тада радно време је било 10—12 часова. Десетодневним штрајком радника овог предузећа радно време је смањено на 8 часова. Када је једна група радника на челу са Милијом Маленовић, председником месне организације, отишла директору да преговара за минимално повећање плата у износу од 10—30 пара по радном часу, није постигнут никакав резултат. Он им је

<sup>39)</sup> *100 година Сењског Рудника*, Београд, изд. „Рада“, стр. 233—236.

*Борба* — 31. III. 1959.

цинично одговорио: „Ако треба — даћу полицији, жан-дармима и властима, а вама не дам“. Пошто су радници били махом сиромашног стања из околних села, а још недовољно организовани и класно свесни, прећутали су и сложили се да наставе са радом под дотадашњим условима плаћања.<sup>40)</sup>

Приликом обиласка Свилајнца и околине, Мома Марковић је одржао краћи курс за чланове МК, а потом и за остале комунисте. За време његовог боравка МК је почео да издаје илегалне „цепне новине“, чији су први број уредили Мома Марковић и Чеда Ђурђевић, а које су у више примерака растуране и читане по селима. Састанци у Свилајнцу су одржавани илегално у кући Радета Бисића и Драгутина Димковића, а у Марковцу у кући Радоја Бојића и Млађе Филиповића. Целокупан партијски рад кренуо је напред. Партија проширује своје легалне и полулегалне везе у граду и по околним селима, искоришћавајући све могућности за повезивање са масама: од легалних и полулегалних састанака до среских сабора, растурања партијске и синдикалне литературе, па чак и на сахранама појединих поштених људи Партија истиче своје говорнике.<sup>41)</sup>

Осим партијске организације у Марковцу, а касније и у Новом Селу, у ово време постојало је партијско упориште у Кушиљеву. Тамо је радио Бога Савкић, учитељ. Радом у књижници он је ширио напредну марксистичку литературу, дискутовао са напредном омладином, нарочито средњошколцима и симпатизерима на које се наклањао. Његов рад је био познат властима и он је због тога пред изборе 1938. године био премештен.

Уочи догађаја који су предстојали у вези са Чехословачком, августа 1938, комунисти партијске организације Београдског универзитета у сарадњи са партијском организацијом из Јагодине, организовали су демонстративну представу против фашистичке Немачке, а у корист Чехословачке. Том приликом у Јагодину је дошло око 80 студената којима је приређен масовни дочек

<sup>40)</sup> ИАС — К—5 — 81/1116, стр. 4.

<sup>41)</sup> ИАС — К—8 — 19/951, стр. 3.

на железничкој станици и цела је поворка прошла кроз град до Соколског дома, где је приказан комад „Мати“. После завршеног програма говорници су иступали у одбрану Чехословачке и указивали на опасност која прети свим народима од фашизма. Сутрадан поворка је поново прошла кроз град до железничке станице, а растанак се том приликом претворио у дирљиву манифестацију југословенско-чехословачког пријатељства и братске солидарности.<sup>4\*)</sup>

#### СУКОБИ СЕ ЗАОШТРАВАЈУ

Под притиском народних маса незадовољних политиком владе, обманама и фалсификатима приликом парламентарних избора, почетком 1939. године дошло је до пада Стојадиновићеве владе. Нову владу образовао је Драгиша Цветковић и, да би се одржао на власти, повео преговоре са Мачеком у циљу решења тзв. „хрватског питања“, тачније речено: споразума о подели власти између српске и хрватске буржоазије.

Тих дана радничко-социјалистичка група из Јагодине издала је проглас у коме се залаже за владу „народног споразума“, за јединствени демократски фронт, а за који се радничка класа најдоследније залагала и борила још пре избора од 11. децембра. „Влада Драгише Цветковића, каже се у прогласу, истиче потребу решења „хрватског питања“, а не говори о демократији као нужном предуслову за решење тога питања. Она, као и раније владе, покушава да путем обећања освоји народно поверење и тако одржи уздрмане темеље реакције. Зато радничка класа мора да буде нарочито будна и непомирљива према даљој политици ЈРЗ, због њеног непријатељског става према радничкој класи“. У прогласу се указује да не треба веровати непријатељима наше слободе и независности и поред њиховог уверавања о тобожњем пријатељству и неповредивости граница Југославије. Неславан крај Чехословачке поучан је пример за нас и све

мале народе. Због тога радничка класа поставља ове захтеве: слободу штампе, збора и удруживања, слободу рада полштичких партија, распуштање скупштине која није изабрана слободном вољом народа, амнестију свих политичких осуђеника, укидање злогласног закона о заштити државе и савез са Совјетском Русијом.<sup>43)</sup>

Земаљско саветовање КПЈ на Шмарној Гори дало је оцену о стању у Партији. На њему су постављени политички задаци Партије у новој ситуацији, а особито задаци у области организованог развитка и јачања КПЈ. Брига о људима, изграђивање лика комунисте и уопште питање кадрова постављено је од стране руководства као једно од најважнијих питања, јер, „најдрагоценији капитал којим располаже КПЈ јесу њени кадрови“ (Тито, „Пролетер“, бр. 1/1939).

1939. године формирана је прва партијска ћелија у Ћуприји. После неколико успешно извршених задатака (растурање прогласа и летака ЦК, рада у синдикату, омладини, итд.), Бошко Ђуричић је приликом једног свог доласка у Ћуприју примио у Партију Живку Димњановић, студенткињу, која је још као ученица приступила напредном омладинском покрету и Радисава Миладиновића Диду, абацијског радника. Он је том приликом рекао да је то сада руководство за Ћуприју и Живку је задужио да ради са омладином, а Диду са радницима. Овај терен је обилазио и Милан Мијалковић Чича, професор из Јагодине, после свог доласка са дугогодишње робије (маја 1939), најпре као инструктор ПК за Србију, а затим и као секретар Обласног комитета КПЈ. Он је, по речима комуниста у Ћуприји, често обилазио њихову организацију, преносио партијске директиве и учио их како треба да раде. У то време они су партијски материјал добијали из Јагодине („Комунист“, „Пролетер“, разне летке и др.). Крајем 1939. године у Ћуприји је за члана КП примљен и Данило Димитријевић, студент из Мијатовца. Тако је овде почела организовано да ради прва партијска ћелија.

У јесен 1939. Милан Мијалковић је, после пуштања са робије (као комуниста одлежао девет година), успо-

<sup>43)</sup> ИАС — К—26 — 1197, 6/60.



ставио везу са партијским организацијама у Свилајнцу и Марковцу, као и појединим комунистима и напредним људима из околине. Дошао је у додир и са радницима фабрике „Јасеница“ у Паланци. Ту се упознао са Светом Ђорђевићем, студентом, који је радио у фабрици и са радницима Иваном Мукером и Стеваном Скенцићем. Преко њих Мијалковић је обновио синдикални рад, како у фабрици, тако и међу радницима у граду. Са Рачанима је дошао у везу преко партијске организације у Марковцу. Радоје Бојић, секретар организације у Марковцу, повезао га је са Владом Пешићем из Раче, и тако је октобра месеца формирана партијска ћелија и у Рачи. Њени први чланови су били Бранко Радосављевић Ђата, студент права, Живан Радовановић, кројачки радник и Живорад Стојиљковић, земљорадник из Адровца. Организација је успела за кратко време да активира омладину у Рачи и околрши и да створи скојевске групе. Преко Свилајнца дошао је у додир са Дубљем и Кушиљевом, а преко Марковца са Великом Планом. То је учинило да убрзо оживи партијски рад у Доњем Поморављу и да се организација оспособи за још теже и сложеније задатке.<sup>44)</sup>

Пред крај 1939. формирана је и партијска ћелија у Равној Реци. Њени први чланови били су Петар Жалац и Лука Јелић, рударски радници, а касније Чеда Богдановић, Албин Глоблер и други. За нешто више од годину дана у Равној Реци су радиле три партијске ћелије са 12 чланова Партије и око 15 чланова СКОЈ-а. Тако су створени сви предуслови за један шири и организованији рад у масама.<sup>45)</sup>

Крајем 1939. године на Црном Врху, између Крагујевца и Јагодине, одржана је Обласна партијска конференција на којој су присуствовали делегати из Крагујевца, Јагодине, Чачка, Ужица, Краљева и других места у овом делу Србије. На конференцији је било око 30 делегата међу којима и Милан Мијалковић, Петар

) Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 18 и 19.

«) ИАС — К—7 — 87/1122.

Стамболић, Душан Ђетровић Шане, Станисав Сремчевић, Мијалко Тодоровић, Ратко Митровић (из Београда) и други. Од нечланова Партије био је Радисав Миладиновић, радник из Ћуприје и још неколико кандидата. У име ПК КПЈ за Србију конференцији су присуствовали Милан Благојевић и Цана Бабовић. Конференција је одржана у једној колиби која је имала само собу и предсобље. Била је зима и тако хладно да су делегати стављали новине испод кошуља да не би прозебли. Ова конференција је одржана после великих провала, у моменту када се КПЈ почела да стабилизује у организационом и политичком смислу. Конференцију је отворио Милан Мијалковић Чича, секретар Обласног комитета. Расправљало се о међународној политичкој ситуацији, о агресивној политици фашизма (други светски рат је почео), о одбрани земље, о раду у масама, организационом стању Партије на овом подручју и о идеолошком раду. Изабрано је руководство, делегати за Пету покрајинску конференцију КПЈ за Србију и донети закључци за даљи рад. Конференција је трајала два дана.<sup>46)</sup>

У неравној борби, у условима заоштрених супротности старе Југославије и класних сукоба које је на овом терену имала радничка класа, а особито радничка и студентска омладина, Партија је поступно ширила свој утицај, освајала позицију за позицијом у радничким и културно-просветним организацијама. Развијан је унутарпартијски живот комуниста, другарство, одговорност у извршавању задатака, партијност, конспиративност, непомирљивост према класном непријатељу, итд. А изнад свега тога постављена је борба за масе, за утицај међу њима, за друштвени и политички преображај земље, за идеале социјализма. Све више је посвећивана пажња идеолошкој уздигнутости људи, борби за кадрове, јачању партијске технике и издавању партијског материјала — књига, брошура, новина, прогласа, летака итд. Посвећивана је пажња техничком апарату без којег се није могао замислити иоле озбиљнији партијски рад у

) ИАС — К—10 — 34/967, стр. 2 и 3.

ИАС — К—10 — 34/967, II.

илегалним условима: илегални станови, везе, упоришта, лажне легитимације итд. Партијски материјал је најпре из Крагујевца, а касније из Београда, преношен у Јагодину а одавде је слат куририма на све стране — у Ћуприју, Параћин, Смедеревску Паланку, Свилајнац и друга места. Курири су били обично смели и одважни омладинци, радници, студенти и ђаци — за Јагодину: Ружица Милановић, Таса Марић, Властимир Марјановић, касније Вида и Јека Ђукић и други; за Ћуприју: Данило Димитријевић, Радивоје Сибиновић, а у Параћину: Франц Розин, Мика Куља, Едо Мелцер и други. У ове сврхе коришћени су поједини напредни радници који су свакодневно путовали кућама, симпатизери из града и села на које се Партија ослањала, ђаци и студенти преко лета и сл.

Партија се бринула да њена реч допре до свих радних људи. Руководство је на време реаговало на сва важнија унутрашња и спољно-политичка збивања. У време „Аншлуса“ заузет је став о питању одбране земље и обнародован у форми јавног прогласа. То исто и поводом „Минхенског споразума“, у време акције за помоћ Чехословачкој и о другим питањима. Ти су леци и прогласи брзо преношени у наше градове и села и људи су на време информисани о правом стању ствари. Тим је била осујећена намера реакционарне буржоазије да преко грађанских странака развије код људи наклоност и симпатије за фашизам.

У зиму 1939. године одржан је по казивању Радисава Миладиновића један пленарни састанак — саветовање у кући Динка Обрадовића, у Ћуприји. Ту су били чланови КП из Параћина, Ћуприје, Јагодине и Свилајнца. Био је и један представник ПК за Србију из Београда. Укупно 12 људи. Дискутовало се о рату који је водила Немачка и о нашем ставу према том питању. Затим је било речи о питањима из рада партијске организације и донесени су закључци. Усвојена је и резолуција о даљим задацима које је требало спроводити. Том приликом дискутовало се и о оцени пакта Немачка — СССР. Данило Димитријевић је имао своје схватање о том пакту. Ми-

лан Мијалковић је објашњавао тај потез СКП-б и совјетске владе као целисходан и исправан у датом тренутку.

Занатски радници били су и даље носиоци радничког покрета и напредних стремљења у Ћуприји. Узроци ове појаве су доста сложени. Пре свега, економски положај занатских радника био је знатно угроженији него положај индустријских радника. Они нису имали стално запослење и били су препуштени на милост и немилост послодаваца. Наднице су им биле једва 12—14 динара дневно и то не увек, пошто су радили „на парче“ — кад има посла. Радници фабрике шећера, брикетнице и државних установа имали су бар извесну сталност, а били су и боље награђени. И они су били експлоатисани, али из страха од незапослености ћутке су подносили све ово јер их је оптерећивала породица, везаност за град и сл. Због тога и највећи број индустријских радника није био обухваћен УРС-овим синдикатима, већ су и даље припадали ОРС-у (Општи раднички савез).<sup>47)</sup>

Овде се рад КПЈ одвијао углавном преко синдиката и других форми. По сећању Миодрага Новаковића Цуце, графичког радника из Ћуприје, у развијању партијског и синдикалног рада највише су се сукобљавали са љотићевцима. Растурани су њихови зборови и скупови. Такав један збор у кафани „Дарданели“, на коме је требало да говори Љотић, омели су класно свесни радници, симпатизери и један број ученика гимназије.

Међу занатским радницима у Параћину најбоље су били организовани опанчари, који су били у сталној вези са члановима КПЈ. Синдикално су били организовани и обућарски радници који су децембра 1939. штрајковали због смањења плата за 10%. Ипак, најактивнија и са највише угледа и успеха дејствовала је синдикална организација у фабрици стакла у којој је било и највише комуниста.

У Јагодини је партијска организација у сарадњи са месним међуструковним одбором, на чијем се челу налазио столарски радник Никола Дирак, организовала више штрајкова међу којима штрајк металских, дрво-

дељских и кожарских радника. Штрајковало се за повишење надница, за боље услове рада, за увођење хигијенско-техничке заштите у радионицама, за исплату прековременог рада и уопште за остварење и примену радничког заштитног законодавства. У овим штрајковима, поред осталих, учествовали су Станко Петровић, Винко Дирак, Десимир Милошевић, браћа Брамар, Драган Ђорђевић, ливац, Василије Ђорђевић, опанчар и други.

Било је покушаја да се разбије јединство радника и да се поново оживе реформистички синдикати у Јагодини. У том циљу више пута је навраћао неки Рајковић из Београда, и покушао да врбује Љубу Расуловића, шлајфера, и још неке за разбијачки рад у синдикату. Али томе се Партија супротставила преко својих активиста у синдикату и тај покушај није успео. У демаскирању лидера те групе — Топаловића, Белића и Крекића, који су хтели да приволе раднике на тактику петиција и молби, нарочито се ангажовао Радислав Никчевић.<sup>48)</sup>

КПЈ и синдикат развијали су разноврсну активност и користили постојеће форме и организације. Тако, на пример, 28. јуна 1939. године у манастиру Раваници, код Ћуприје, приређена је велика свечаност поводом 550-годишњице косовске битке. На ову свечаност дошли су и напредни радници и ђаци из Ћуприје, Јагодине и Параћина и делили пароле — тробојнице са натписом: „Бранићемо земљу”, певали борбене песме и тиме показали да напредна омладина стоји у првим редовима борбе за одбрану земље против фашистичке опасности.

14. јула те године на 150-годишњицу француске револуције, културни клуб у Ћуприји приредио је академију. О значају француске револуције говорио је председник клуба Ђуро ЈТопичић, професор из Јагодине. Око припремања академије нарочито су се ангажовали Славка Ђурђевић и Бошко Ђуричић, из Јагодине. Академија је била добро посећена и имала дубок политички одјек. На тај начин, поред осталог, вођене су заједничке акције комуниста и напредних људи Јагодине и Ћуприје, што је доприносило њиховом зближавању и већем успеху

<sup>48)</sup> ИАС — К—10 — 35/968.

у борби против реакције. Управа клуба обраћа се грађанству следећим речима: „Данас, када у овим мутним временима слободи, националној независности, братству и једнакости народа прети поново срамно ропство и насиље, манифестујмо своју одлучност у одбрани свих начела човечности и правде.“<sup>49)</sup>

Синдикална подружница шивача у Ћуприји организовала је посела — приредбе са краћим уметничким програмом у кафани „Славија“, у радничком реону. Посета је увек била добра, а чист приход је употребљаван за набавку књига или за помоћ незапосленим или болесним члановима подружнице. Највећу помоћ у спремању ових приредби пружала је Живка Дамњановић. У организовању ових приредби учествовали су и радници других струка, — кожарци, графичари, дрводељци и други.<sup>50)</sup>

Група напредних људи из Кушиљева одржавала је везе са групом из Марковца — Радојем Бојићем, Младеном Филиповићем и другима, али је тешње сарађивала са Свилајнцем, нарочито са Чедом Ђурђевићем. Најзначајнији њен рад био је у ширењу марксистичке литературе. Њоме су нарочито располагали Бога Савкић и Чедо Ђурђевић. Једном приликом је Раде Бисић дао неком Кушиљевцу „Анти-Диринг“ и Маркову „Критику политичке економије“. То су биле књиге Чедо Ђурђевића. Како тај Кушиљевац никако није враћао књиге, Чедо стави у задатак Драгутину Стојановићу да књиге пронађе. После дужег трагања Стојановић дозна да се књиге налазе у жандармеријској станици у Кушиљеву. Он није смео да се интересује за те књиге пошто је знао чије су, али о томе обавести Чеду, саветујући му да сам оде по њих и да се убудуће, боље обавештава коме позајмљује књиге. Чедо му на то каже да је све то Бисић забрљао и оде у жандармеријску станицу. Тамо му врате књиге без икаквих сметњи, јер нису знали шта оне представљају пошто су биле теоријске а не пропагандне природе.<sup>51)</sup>

<sup>49)</sup> ИАС — К—26 — 1197, 6/24.

<sup>50)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 19, III део.

<sup>51)</sup> ИАС — К—8 — 44/1059, стр. 98 и 99.

И скојевске и омладинске организације у ово време испољавале су видну активност. Тако је скојевска организација у Туприји, која је формирана паралелно са партијском организацијом, посвећивала пажњу упознавању чланова са политичком ситуацијом код нас и у свету, читању и проради дела — „Мати“ од Горког, „Мој живот“ од Стаханова, „Комунистички манифест“. Сем тога, извршавани су и практични задаци: писање парола приликом значајнијих датума, растурање летака и штампе; све то кроз погодне легалне форме као што су излети, журеви и сл. У гимназији кроз литерарну дружину „Јакшић“ радили су напредни средњошколци, међу којима се нарочито истицао Дамњан Максић.<sup>52)</sup>

Скојевском организацијом у Параћину која је претежно била састављена од младих радника — стаклара — руководио је Раде Николић Пикула, радник. Под њеним утицајем била је и једна група интелектуалаца која се окупљала око градске читаонице. Тој групи су припадали Драгиша Цанковић, Ђока Живковић, Мирко Бањевић и др. Са овом групом имао је контакте Бошко Ђуричић и под његовим руководством они су организовали дискусионе састанке и читање књига, сакупљање прилога за споменик Драгише Мишовића и друго. 1939. године овде је прослављена годишњица октобарске револуције. Мирко Бањевић је прочитао песму „Поздрав Партији“ коју је сам певао. На прослави је био и Бошко Ђуричић.<sup>53)</sup>

Плодну активност у ово време показала је напредна омладина Јагодине. Уз помоћ партијске организације која је у ово време била јака (имала је око петнаест чланова) путем разних форми — излети, приредбе, предавања, састанци и дискусије, Партија и СКОЈ су вршили јак васпитно-политички утицај на омладину. Секретар једне партијске организације у граду тада је био Раде Солунац, молерски радник, друге Славка Ђурђевић, правник, а ЈБубинка Крстић, кројачка радница, била је секретар скојевског актива. У Јагодини је Културно-просветно

<sup>52)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 30—34.

<sup>53)</sup> ИАС — К—5 — 12/595, стр. 16 и 17.

друштво „Абрашевић“ дало врло успелу приредбу са комадом „Закопајте мртве“ и програмом искључиво антиратне садржине. У Ћуприји, пак, полиција је забранила приредбу и избацила извођаче из локала. Практиковано је да на овакве приредбе и скупове долазе и комунисти из околних места (Крагујевца, Ћуприје и Параћина). После приредбе дискутовало се о њеном политичком успеху. У сећању учесника остао је излет код Мајурске воденице, организован у лето 1939. године. На том излету било је око 200 учесника омладинаца и омладинки. Кроз разне забавне и друштвене игре и предавања омладинцима су истовремено објашњавана и разна текућа унутрашња и међународна питања. На пример, упознавани су са фашизмом као системом и шта он свету доноси, као и са животом радних људи у Совјетском Савезу, о социјализму који је победио у једном делу света итд. Велику помоћ у раду организацији пружали су преко лета студенти из Јагодине и околине — Ружица Милановић, студент медицине, Јоца Милосављевић, из Багрдана, такође студент медицине, Рада Миљковић, учитељица у Балајнцу, и Раде Милосављевић. Руководство на излетима обично су сачињавали Радислав Никчевић, Јоца Милосављевић, Славка Ђурђевић, Бошко Ђуричић а касније и Ратомир Ристић Сеља. Исте године изведен је и излет до манастира Јошанице. На излетима је нарочито била активна женска омладина. Важни договори и састанци месне организације КП и СКОЈ-а за припрему ових и других активности одржавани су обично у кући Милутина Аранђеловића, Виде Милосављевић Кеве, пошто се она у то време доселила из Београда у Јагодину, или у једној кући на Ђурђевом брду. Јоца Милосављевић је са руководством СКОЈ-а за теоретски рад омладине организовао више кружока из којих су касније провером у пракси брзо израстали чланови Партије. Он је често доносио партијски материјал из Београда и растурао га по целом Поморављу. Био је познат међу радницима Ћуприје, Параћина и Јагодине.”)

<sup>54</sup>) ИАС — К—3 — 18/601, стр. 7.



Радмила Поповић, студент медицине из Деспотовца, покушала је да активира једну групу омладинаца из села Деспотовца и да их привеже за покрет. Сећа се да је она после одржавања академије посвећене улози омладине у одбрани земље у згради Правног факултета у Београду на којој је одржао реферат Иво Џола-Рибар и на којој је формиран радни одбор омладинских организација за одбрану земље, донела неколико плаката антиратне садржине које су омладинци на сам дан Првог маја излепили на згради општине у Деспотовцу и на још неколико места у селу и граду. Сутрадан је сва жандармерија била на ногама. Испитивали су ко је то истакао, али нису могли да открију. Ти омладинци су читали и растурали брошуре и прогласе, ширили своје знање на друге и прикупљали храну за шпанске борце која је после тога слата у Београд.<sup>55)</sup>

У пролеће 1939. године у Јагодини, Ћуприји и Параћину изведена је врло успешна акција студената за одбрану земље. Том приликом, пошто су прибављене дозволе власти, штампани су плакати са детаљним програмом. У Ћуприји је пред мноштвом грађана, пред спомеником, говорио студент технике Мијалко Тодоровић „О улози младе генерације у одбрани земље“ и рецитовани „Светли гробови“ од Змаја. Потом је у кафани „Уједињење“ одржана приредба с комадом „Мати“ и пригодним рецитацијама. Присутнима су дељене значке са заставицама „Бранићемо земљу“. Приредба је поновљена и у Јагодини у Соколском дому са истим програмом. Било је много омладине и грађана. Дошла је и група ђака из ћупријске гимназије. Од студената тада су били Чеда Ђурђевић, Милева Планојевић, Јован Шербановић, Јоца Милосављевић и други. У тој манифестацији учествовало је око 100 студената из Београда.<sup>56)</sup>

Приближавање ратне опасности било је повод да Партија женским кадровима посвети све већу пажњу. На Земаљском саветовању маја 1939. у реферату „О стању у Партији“, речено је да „још одмах треба обез-

<sup>55)</sup> ИАС — К—7 — 11/594, стр. 8.

<sup>56)</sup> ИАС — К—10 — 35/968.

бедити све форуме од хапшења и што хитније подићи и изградити нове, класном непријатељу непознате кадрове, а нарочито жена. Стварање женских партијских кадрова наш је најважнији организациони задатак." (Комунист, 1947, бр. 2, стр. 81).

Напредна организација жена у Јагодина — Женски покрет, формирана је половином 1938. године. Припреме за стварање ове организације извршила је Славка Ђурђевић, адвокатски приправник. Председница женског покрета била је Дара Ковачевић, домаћица, а секретар Славка Ђурђевић. Од првих дана у покрету су нашле своје место, поред Славке Ђурђевић, још и Ружица Милановић, Рада Миљковић, Добрила Стамболић, учитељица из Шантаровца, Настасија Миленковић, домаћица, и Љубинка Урошевић. Састанци су одржавани у Женској занатској школи, а касније недалеко од зграде садашње основне школе. Ту су долазиле напредне жене и омладинке, читана је штампа и књиге, припреман програм за приредбе. Женски покрет је убрзо окупио око 60 жена и девојака. Рад покрета ометала је полиција. Али, упркос томе, крајем 1938. у сали хотела „Палас“ одржан је збор жена Поморавља. Био је то први збор ове врсте у Србији. Овде су се окупиле жене из Јагодина, Ђуприје, Параћина и околних места. Збор је отворила Дара Ковачевић, председница покрета. На говорници су се смењивале жене једна за другом, а већини од њих то је био први наступ на оваквом скупу.<sup>57)</sup>

Партија је рад међу женама спроводила преко Славке Ђурђевић. Прослављајући Дан жена — 8. март 1939, жене Јагодина су тим поводом упутиле поздравни телеграм Међународној конфедерацији жена у Копенхагену. Женски покрет је углавном окупљао женску омладину. Испробавана на задацима кроз женски покрет, омладина је примана у СКОЈ. Тако је крајем 1939. формиран скојевски актив од омладинки које су биле обухваћене радом у Женском покрету. У том активу биле су Ена Милановић, Стојанка Чанић, а касније и Јека Ђукић. Активом је руководила Љубинка Крстић, али је

<sup>57)</sup> *Нови пут*, Светозарево, 1959, стр. 3.

скоро на свим састанцима била присутна и Славка Ђурђевић, Никчевић или Бошко Ђуричић. У покрету је запажена Ружица Милановић, која је са осталим члановима развијала живу политичку активност. Она је радила и са радничком, школском и студентском омладином. Учествоје у организовању излета — у манастир Јошаницу и код Мајурске воденице. Као напредна омладинка и члан КПЈ учествовала је у раду свих друштава пре рата. Рада Миљковић, тада учитељица, у селу Балајнцу, као скојевка окупљала је око себе и просвећивала сеоску омладину. Приступачна и непосредна, она је брзо стекла поверење људи. Радила је на стварању сеоске библиотеке и читаонице, спремала приредбе, помагала у задрузи. Међу женама је развијала напредне идеје о правима жена, о једнакости у друштву.

Рад у покрету одвијао се по групама. Одржавани су читалачки часови и разрађиван разни материјал, поред осталог, „Жена данас“, „Зора“, и други листови и часописи. Поред тога, давале су и приредбе, каткад врло успешне.

Покрет је радио и на развијању међуградске сарадње. Тако у једном писму од 11. новембра 1939. године Славка Ђурђевић моли Дану Ђурашковић, домаћицу из Ћуприје, да растури плакат за концерт који жене Јагодине приређују у Ћуприји. У овоме ће је помоћи Даринка Плеша и Јелена Поповић.<sup>58)</sup>

У једном другом писму Женски покрет из Јагодине са потписом председнице Даре Ковачевић и секретара Славке Ђурђевић - Ђуричић, обавештава Алијансу женских покрета у Новом Саду да су за ванредну скупштину одредиле делегате, али да због уредбе која је тога дана објављена у дневној штампи нису сигурне да ће се скупштина одржати, те и делегати из Јагодине неће доћи. Делегат који би ипак дошао, и поред ове уредбе, изненада је спречен.<sup>59)</sup>

<sup>58)</sup> ИАС — К—25 — 1195, 3/165.

<sup>59)</sup> Реч је о хитно донетој Уредби владе Цветковић — Мачек о изменама и догунама Закона о заштити безбедности и поретка у држави, која је уследила поводом великих демонстрација рад-

Радам Културног клуба у Ћуприји ојачао је и Женски покрет. Иако је његово седиште било у Јагодини, он је и овде успео да у своје редове окупи око 20 жена, што је за почетак ипак било довољно.

1939. и наредне године велики број омладине био је ангажован на прикупљању црвене помоћи. На овом задатку нарочито је био успешан рад скојевског актива у Јагодини и Ћуприји.<sup>60)</sup>

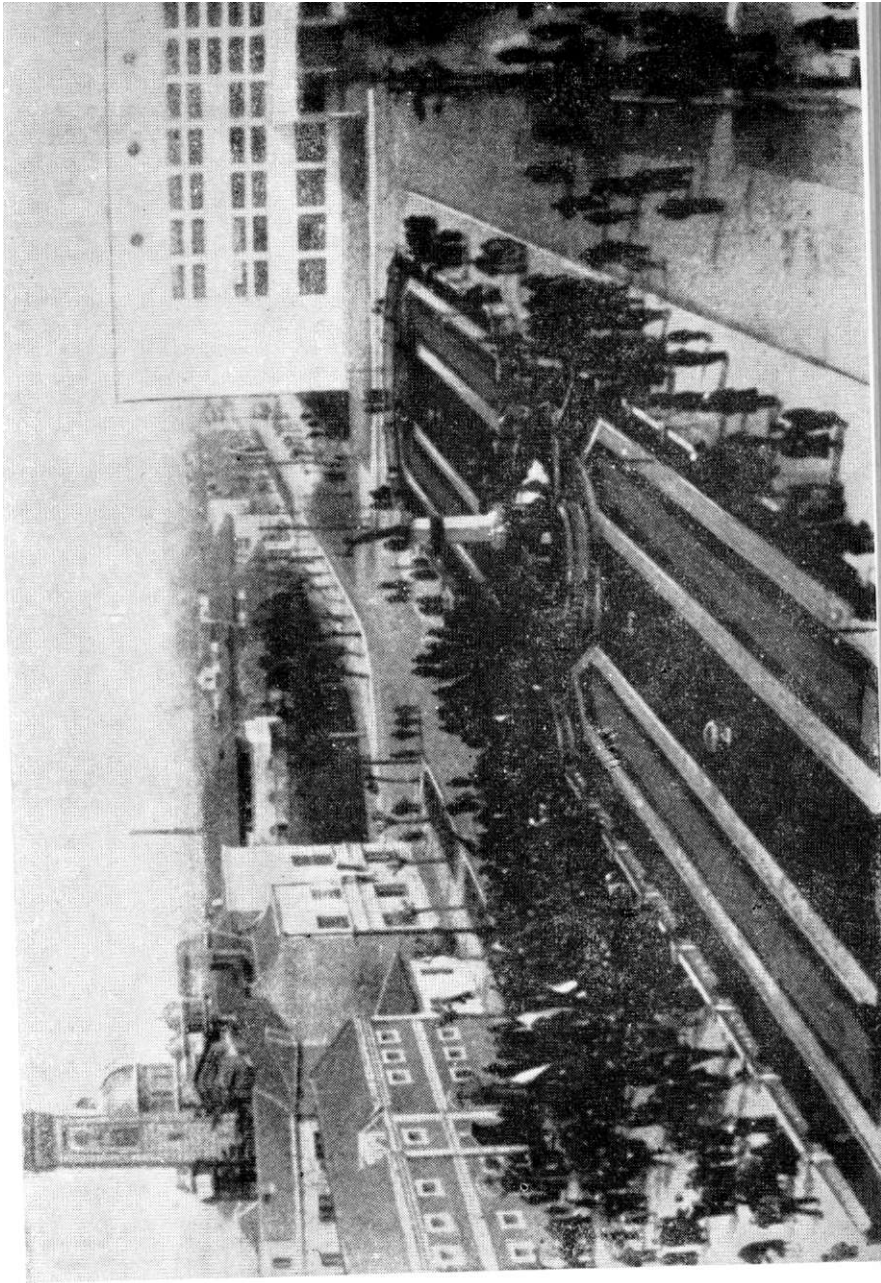
Други светски рат је почео. И нашој земљи претила је озбиљна опасност, иако је владајућа класа настојала да скрене пажњу народа од непосредне ратне опасности. И поред релативно родне 1939. године и привредног просперитета индустрије, положај радног сељаштва и радника није био ничим олакшан. Он је, услед повећаних цена робе широке потрошње а донекле и цена пољопривредних производа, због презадужености сељака и радника, напротив био тежи. Цене појединој роби порасле су и за 40%. Према једној статистици<sup>61)</sup> видимо да су трошкови реалне плате за једну радничку породицу од четири члана 1939. у односу на 1937. годину порасли за 112,18%, док се просечна месечна номинална надница за исти период увећала само за 107%. Ову очигледну тенденцију опадања животног стандарда радних људи није могла да спречи ни увећана индустријска производња, иако је, на пример, у тој години производња мрког угља у Сењском Руднику и Равној Реци износила 296.077 тона, што је уопште и највећа производња коју су у својој историји остварили заједнички ова два рудника до избијања рата. Ако би смо још упоредили четворогодишњи период непосредно пред рат 1937—1940. са каснијим ратним периодом добили би смо однос 2,78:1.<sup>62)</sup> То се исто може рећи и за фабрику шећера у Ћуприји која је 1939.

ника и студената у Београду 14. децембра 1939. По тој уредби и локалне полицијске власти добиле су право слања у логор свих „непожељних лица“ која ремете ред и мир (ИАС — К—28 — 1201, 10/15).

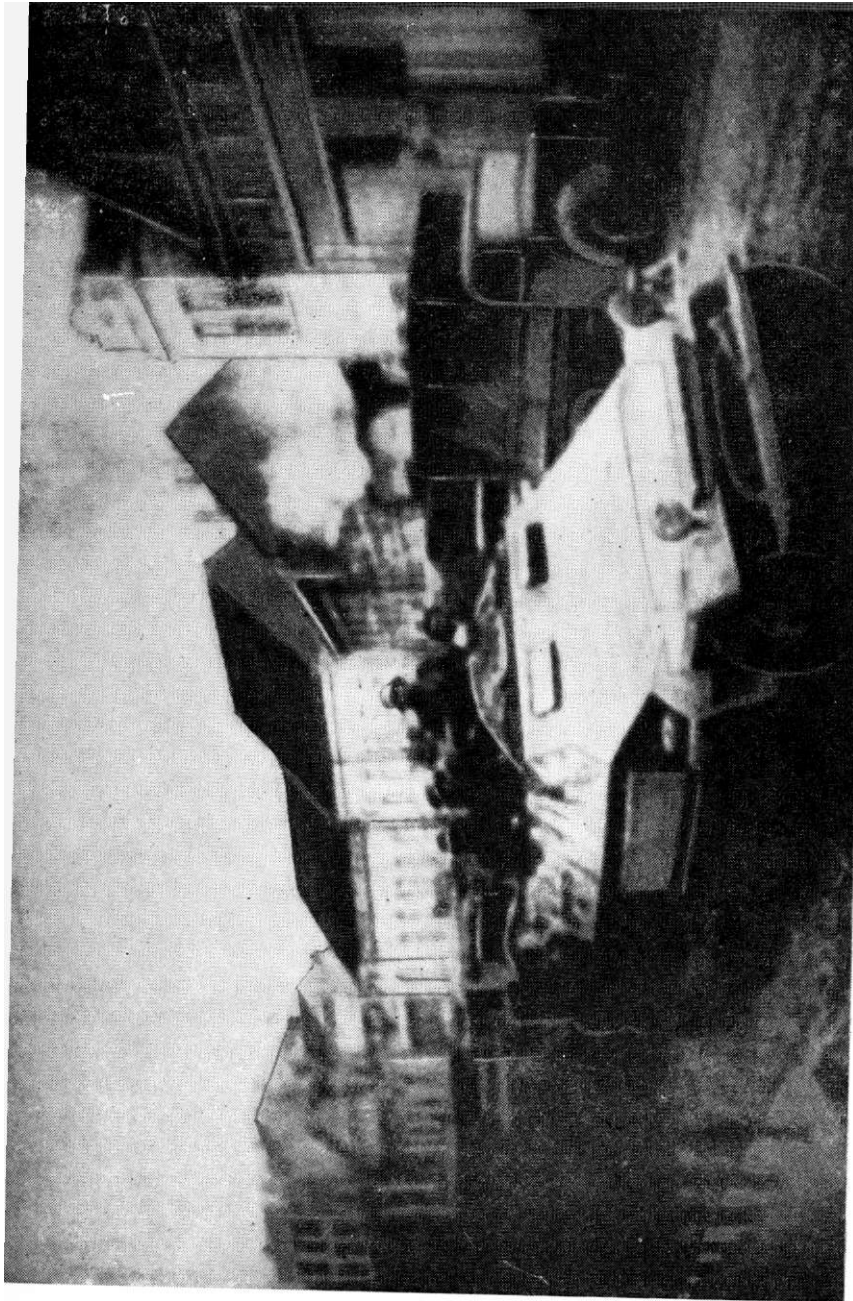
<sup>60)</sup> ИАС — К—3 — 18/601, стр. 7.

<sup>61)</sup> *Развој народне привреде у Југославији*, Београд, 1940. бр. 9, стр. 53.

<sup>62)</sup> *100 година Сењског Рудника*, Београд, стр. 114 и 117.



Манифестације на скверу ^ а години 27. марха 194. год-ине



Улазак Немаца у Јагодину 10. априла 1941. године (ИАС - Ф-^1/24)

године на највећој површини (6218 ха), са највећим приносом репе (163,2 мц) по хектару добила највећу количину шећера (12.642 тоне). Привреда наше земље све више је служила као сировинска база за индустрију осовинских сила Немачке и Италије. Чак и повећани извоз стоке и месних прерађевина у те земље није могао да ублажи тешко економско стање сељака. Профашистичке снаге, љотићевци и петоколонаши свих боја, почели су да дижу главе и појачавају свој издајнички рад. Утицај буржоаских странака на радне масе јако је опао. Буржоазија је једино у комунистима видела највећу опасност за себе и свој опстанак и већ опробаним диктаторским методама предузимала низ мера да спречи њихову активност. Издаци за државну одбрану су расли и пребацивани на терет радника и сиромашних сељака. Цене су расле. Почело се са масовним позивањем на војну вежбу и то претежно људи слабог економског стања, радника, сељака, ситних чиновника и занатлија. Имућнији трговци, сеоске газде и виши чиновници нису позивани, што наводи на закључак о корупцији у коју су огрезли војни органи и апарат власти. То што се животни стандард није још више срзао и што народне масе нису пале у потпуну економску беду, моралну и политичку деморализацију, може се захвалити једино борби свесног дела радничке класе на челу са Комунистичком партијом Југославије, која је отварала перспективу борбе и победе над свим силама реакције које точак историје вуку назад.<sup>63)</sup>

1

#### ПАРТИЈА У БОРБИ ЗА МАСЕ

У Србији су 1940. године уместо обласних формиранни окружни комитети, да би ПК чвршће држао цело-

<sup>63)</sup> Да би на неки начин умирила и скренула пажњу поштене јавности са горућих проблема тога доба, буржоазија је У Јагодини и Ћуприји 1939. отворила окружне судове за прилично пространу територију. Најближи оуседни окружни судови овима били су у Крагујевцу, Крушевцу, Пожаревцу, Зајечару и Књажевцу (*Статистички годишњак Југославије, 1940*).

купну територију. Том приликом формиран је и Окружни комитет КПЈ у Јагодини за округ моравски — територију Средњег и Доњег Поморавља која је обухватала Јагодину, Ћуприју, Параћин, Свилајнац, Деспотовац, Рековац, Смедеревску Паланку, Рачу, Велико Орашје и Жабаре. За секретара комитета дошао је Милан Мијалковић Чича, а од чланова ОК — Радислав Никчевић који је био и секретар ОК СКОЈ, Славка Ћурђевић и Јоца Милосављевић.<sup>64)</sup>

Упорно се радило на јачању и повезивању партијских организација, на ширењу група симпатизера, јачању утицаја међу радничком и средњошколском омладином, на стварању партијских упоришта по селима, на извођењу тарифних и штрајкачких акција, борби против рата и скупоће — једном речи на свестраној мобилизацији маса на економским и политичким питањима.

Милан Мијалковић обилази партијске организације и упоришта, саветује, упућује и подстиче људе на рад. Захваљујући организацији и посебно активности Свете Ђорђевића, Партија је имала преовладавајући утицај на омладину у Паланци, па и на омладину гимназије која је дотле представљала средњошколско упориште љотићеваца у Србији. Утицај Партије све више је растао како међу грађанима тако и међу сељацима у околини. То је омогућило да се организује широка акција сакупљања потписа за повратак наших бораца из Шпаније, а касније када је отворен концентрациони логор у Паланци, вођена је акција сакупљања намирница у свим селима за затворенике и интернирце.

Поред тога, Милан Мијалковић, тада већ члан ПК КПЈ за Србију, организовао је илегално штампање листа „Глас радног народа“ у Свилајнцу, у штампарији Жике Костића. Лист је штампан у 5.000 примерака а изашла су четири броја. Ширен је и растуран по целој земљи. У ово време у Паланку долази као инструктор ПК Лазар Колишевски. Пошто је у међувремену добио отказ у Крагујевцу, дошао је у фабрику „Јасеница“. Утицај комуниста у фабрици био је прилично слаб и поред великог

<sup>64)</sup> ИАС — К—10 — 34/967, стр. 3.



броја индустријских радника. Он је убрзо успео да окупи већи број уздигнутијих радника и формира партијску организацију у фабрици. Међу првим члановима били су Иван Мукер, Живота Станисављевић, Света Ђорђевић, Гаврило Милић Пекар и још неки. Секретар организације био је Живота Станисављевић. Организација је почела врло успешно да ради, како у самој фабрици, тако и са занатским радницима и средњошколском омладином у граду, у коме је формирана партијска и скојевска организација и актив СКОЈ-а у гимназији. На челу градске организације био је кројачки радник Мика Голубовић. Формиран је најпре биро партијске организације који је потом претворен у Месни комитет у који је ушао и Љуба Ивошевић, секретар МК СКОЈ. Секретар овог комитета био је Живота Станисављевић, радник.<sup>65)</sup>

Током 1940. у Ћуприји је примљено у КП неколико чланова међу којима Рада Миљковић, Вука Михајловић, Драги Димитријевић Јанков и други. Пријем у Партију вршен је на састанцима ћелије којима је обично присуствовао Мијалковић. Он би претходно разговарао са кандидатом проверавајући још једном његове особине и спремност за извршење партијских задатака. Састанци су држани једанпут недељно по кућама симпатизера и комуниста, а врло често поред Мораве у Ади. Ту су окупљане групе радника са којима се радило. У Ћуприји је у ово време формиран Месни комитет КПЈ у саставу Живка Дамњановић, Гојко Груловић, ученик гимназије и Драги Димитријевић Јанков, радник фабрике шећера.<sup>66)</sup>

Окружни комитет у Јагодини, а посебно Милан Мијалковић, посвећивао је пажњу и раду на селу, које је дуго било под утицајем разних грађанских политичара, кортеша и демагога, а с обзиром на традиционалну непросвећеност и конзервативизам села, оно је више било резерва буржоазије у њеној профитерско-политичкој рачуници, него ли савезник радничке класе у борби за

<sup>65)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 20—23.

<sup>66)</sup> ИАС — К—4 — 16/599, стр. 12.



заједничке циљеве радних људи. Обилазећи организације и партијска упоришта у ресавском срезу, Чича је поново оживео рад Партије у овом крају и њен се утицај почео више осећати, нарочито после V Земаљске конференције КПЈ и одлуке о раду са сељацима. Сељаци у овом крају били су изгубили свако поверење у политичке странке. Мирили су се са тешкоћама и комунисти су имали велике муке да придобију њихово поверење. У прилажењу сељацима, нарочито сиромашним и средњим, највише успеха је имао професор Мијалковић, који је успевао не само да га сељаци слушају већ и да их увери да у КПЈ треба да буду баш они који ће у савезу са радницима моћи да створе ново друштво.<sup>67)</sup> Познати су његови контакти са сељацима у Новом Селу, Марковцу, Шуљковцу, Шантаровцу, Драгоцвету и Бунару. Он им је говорио о тешком стању на селу, о ратној опасности која се приближује, о борби радничке класе и о новом, праведнијем друштву за које се комунисти боре. Сељаци су му прилазили најпре обазриво, а потом тражили да им он и други пут дође и да са њима разговара. Познавали су га као „професора из Јагодине“. Често је одржавао састанке са члановима КП и групама сељака симпатизера из поменутих села недалеко од Јагодине — код Ковачевачке шуме. Он је долазио увек нешто раније на састанак, па је на путу крај шуме у прабини цртао срп и чекић или петокраку звезду, што је био знак да је Мијалковић прошао и да је ту. И ако би се десило да састанак не почне на уговорено време, неко од присутних би отишао на пут и тражио убележен његов познати знак. Ако га није било, знало се да још није дошао.<sup>68)</sup>

У партијској организацији у Шантаровцу, секретар у ово време била је Добрила Стамболић, учитељица; она је остваривала свој утицај махом преко културно-просветног рада са омладином. Због тога је била прогањана од стране среског начелника, а оптуживана од стране назадних учитеља и реакционара из редова сеоске и

<sup>67)</sup> Еита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960. стр. 19—20.

<sup>68)</sup> ИАС — К—3 — 33/965, стр. 33.

градске буржоазије. Активност организације и симпатизера Шантаровца огледала се у оснивању читаонице у селу и раду културно-просветног друштва. Крајем 1940, када је Добрила Стамболић премепгена у сврљишки срез, секретар ћелије је постао Александар Вељковић.<sup>69)</sup>

Партијска ћелија Марковца проширила се пред рат 1940. примањем Жике Дамњановића, четкара и Михајла Митровића, столара из Марковца. Рад ове ћелије пратили су и повремено обилазили Чедо Ђурђевић и Милан Мијалковић. Састанци су одржавани доста ретко, и у највећој тајности. Полиција је била на трагу Љубомиру Мишковићу, који је отворено иступао против режима. На састанцима су проучавани материјали и одлуке ЦК, дискутовано о политичкој ситуацији у месту, о стању у земљи и у свету, изучавала социјалистичка изградња у СССР, итд. Посебна пажња посвећивана је спремању и одабирању нових чланова Партије. Због тога пгго су неке провале долазиле баш преко тих нових чланова КПЈ. Много пута на састанцима се расправљало о растурању пропагандног материјала, партијских листова и часописа, прогласа и летака. У ширем кругу читалаца нарочито је коришћена напредна литература — „Мати“ од Горког, „Робија“ (Живот комуниста у Лепоглави), а од часописа „Зора“ и „Жена данас“.<sup>70)</sup>

Те године Бранко Радосављевић Ћата, из Раче, као члан КПЈ створио је уз помоћ Свете Ђурђевића, из Паланке, партијско упориште у Вишевцу. Формирао је и скојевску организацију од неколико омладинаца и постао секретар СКОЈ-а. Прва знања о СКОЈ-у, Партији "И радничком покрету омладинци су сазнали од Бранка и Свете Ђурђевића.<sup>71)</sup>

Прогони комуниста били су у ово време нормалан и редован посао ондашњег режима. Полиција је свим силама настојала да спречи и паралише активност комуниста и напредних снага уопште, пратила их и слала низ расписа и поверљивих упутстава, али без успеха.

<sup>69)</sup> ИАС — К—3 — 18/601, стр. 3.

<sup>70)</sup> ИАС — К—9 — 32/964, стр. 5.

<sup>71)</sup> ИАС — К—9 — 31/963, стр. 3.

Тако из поверљивих докумената ћупријске општине видимо да средско начелство уочи Првог маја у поверљивом акту „тражи да се предузму мере и да се грађанство чува од шпијунских елемената". Затим својим актом исто начелство „тражи да се предузму мере да се спречи демонстрација чланова УРС-ових синдиката противу скупоће на дан 9. октобра 1940. године". Најзад, још половином октобра исте године доставља акт којим „упозорава на комунистичке акције и летке на дан 7. новембра 1940. и по томе тражи извештај". (А баш тога дана су растурани леци и одржано неколико састанака у част-октобарске револуције.)<sup>72)</sup>

Комунисти и напредни људи у Параћину преко свог друштва „Иван Цанкар" припремили су се за прославу Првог маја. Уочи тога дана они су по целом граду и у фабрици стакла излепили првомајски проглас ЦК у коме су радници позивани да масовно прославе свој празник. У њему је стајало:

*„Радници и раднице Југославије!*

*Ове године ви славите свој велики празник рада — Први мај — под врло тешким околностима. Сви режими који су се ређали на власти до данашњег дана прогањали су вас и уништавали ваше тековине. Са споразумом Мачека и Цветковића, тј. са споразумом српске и хрватске господе, ваш је положај постао још тежи. Одузете су вам све важне институције, одузима вам се право на штрајк, то једино оруђе у борби против нечовечног изабљивања. Уништавају се ваше класне синдикалне организације и силом хоће да вас натерају у послодавачке и режимске организације ХРС и ЈУГО-РАС...".)*

Пошло се на излет на ћупријско брдо. Радници и напредни интелектуалци тога дана везивали су црвене машини, док су раднице носиле у коси црвени каранфил..

<sup>72)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 43, III део.

<sup>73)</sup> *Кратка историја Првог маја*, 1957, „Рад", стр. 60.

Полиција је вршила преметачине у фабрици стакла и у граду. Карло Вајт, код кога се нашао плакат, био је ухапшен и на саслушању све признао. Ухапшена је једна група радника из стакларе; међу њима и Бошко Ђуричић, који је и организовао растурање прогласа ЦК. Крајем јуна он је био изведен пред Окружни суд у Ћуприји. Суђењу су присуствовали комунисти и симпатизери из Јагодине и Ћуприје, јер је то била директива Партије. Судски писар Мика Миловановић нашао се на степеницама суда и бележио имена лица која су долазила; био је то први списак комуниста за полицију. И поред настојања суда, Бошко није осуђен, јер нису могли да му докажу кривицу. На суду је имао добро држање, што је помогло да и остали радници буду пуштени из затвора на слободу. Крај овог суђења радосно је поздрављен од присутних грађана, већином напредних, који су у њему видели победу праведне ствари за коју се бори КПЈ, и стекли драгоцену искуство како се треба држати пред класним непријатељем.<sup>74)</sup>

Организација Партије и СКОЈ-а у Равној Реци била је врло јака. Први мај ове године прослављен је и у рудницима. Преко ноћи биле су излепљене плакате по бандерама. Изјутра су жандарми ножевима „тесали“ бандере и скидали плакате, бесни што не могу да открију ко их је излепио.

Партијска организација у Јагодини, после неколико успешно изведених акција, штрајкова и других облика активности, примила је у своје редове још један број радника, жена и омладине. У граду и околини било је преко 20 чланова Партије. Због тога је формиран прилично бројан Месни комитет од 11 чланова. Секретар овог комитета био је Раде Солунац, молерски радник. Крајем 1940. овде је формиран и Срески комитет у саставу Божа Жарић, шофер, Бошко Ђуричић и Славка Ђурђевић. Непосредно пред рат члан Среског комитета постао је и Ратомир Ристић Сеља, студент медицине.

У Јагодини је пред крај ове године, после одржавања V Земаљске конференције КПЈ, одржано једно окру-

<sup>74)</sup> ИАС — К—4 — 15/598.

жно саветовање у кући Илије Ковачевића, економа Дома глвонемих у Јагодини. Присуствовало је око 20 делегата, међу којима су били Милан Мијалковић, Радислав Никчевић, Јоца Милосављевић, Бошко Ђуричић, Славка Ђурђевић, Ранко Велички, Љубинка Крстић, Драгутин Димковић Гуље, Јелена Поповић, Вита Цветковић и други. Конференција је почела касно увече и трајала је сву ноћ. Саветовањем је руководио Милан Мијалковић. Он се највише задржао на политичкој ситуацији (октобра 1940. Немци су ушли у Мађарску и Румунију, а Италија је напала Грчку), као и на текућем партијско-политичком раду. Углавном, овде је прорађивана резолуција V Земаљске конференције КПЈ која је поставила задатке у области рада Партије на селу, у синдикатима, са омладином и међу женама, задатке вођења масовних акција против рата, скупоће итд. Било је критичких осврта на рад Партије у појединим крајевима и на појединим секторима рада у моравском округу, као и критика на сам рад чланова КП нарочито у погледу рада на селу. На крају су усвојени задаци за будући рад организације.<sup>75)</sup>

У току 1940. растурено је много илегалног партијског материјала — летака, прогласа и штампе. Материјал је махом штампан у штампарији „Жикишон“ у Параћину и у већим количинама је преношен у Јагодину, Крагујевац и Београд. На тој релацији материјал је углавном пребацивао камионом Божа Жарић, шофер, који је у то време радио код Лађаревића у Јагодини. Материјал су разносили и Данило Димитријевић, Вида Милосављевић, Ратомир Ристић и други. Из Јагодине материјал је слат и ван округа моравског. Тако су једном Ратомир Ристић и Рада Трифуновић носили Молотовљев говор у неколико хиљада примерака у Лесковац. Првомајски проглас ЦК ношен је из Караматићеве улице у Јагодини према Крагујевцу и Београду. „Пролетер“ је пребациван у Крагујевац и друга места ван подручја Јагодине. Ристић је у току лета, заједно са Савићем, учитељем у Дому глвонемих, обично ноћу, убацивао

материјал у станове људи или у вандучиће за пошту, прислањао уз врата или носио на пијацу и делио сељацима. То су чинили и други активисти покрета а нарочито женска омладина.<sup>76)</sup>)

И у Ћуприји је у току ове године одржано више састанака на којима је објашњавана политичка ситуација. Референти су били обично Живка Дамњановић или Данило Димитријевић, али су долазили и чланови ОК из Јагодине, па и из Београда. Тако је после V Земаљске конференције одржан партијски састанак код Живке у Ћуприји у присуству једног представника из Београда. Том приликом прорађивана је резолуција V Земаљске конференције.<sup>77)</sup> Овде треба напоменути да је у ово време било извесног групашења и недисциплине у ћупријској организацији и то махом на личној основи — између породице Ценића и Дамњановића. Тај латентни сукоб није био краткотрајан и допринео је слабљењу акционе способности ове организације и то баш пред сам рат. Због тога је интервенисао у више наврата Окружни комитет КП и СКОЈ-а. Радислав Никчевић је неколико пута долазио у Ћуприју због исте ствари.

У то време вођена је акција у свим већим местима Поморавља за сакупљање Црвене помоћи. Продаване су слике дра Драгише Мишовића на годишњицу његове смрти. Сlike су продаване преко партијске и синдикалне организације. Објашњено је да ће средства сада ићи за помоћ жртвама реакције а да ће се споменик зидати када радничка класа дође на власт. Из прихода Црвене помоћи набављена је партијска литература, помагани сиромашни чланови, набављана храна друговима У затвору и слично.

Синдикални покрет радника Поморавља све више расте и јача. Подружница шивача у Ћуприји извела је најпре једнодневни протестни штрајк због ниских надница и тешког положаја својих чланова. Њој је пошло за руком да изведе и 11-дневни општи штрајк који се завршио победом радника и потписивањем колективног

<sup>76)</sup> ИАС — К—10 — 35/968.

<sup>77)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 41, III дво.

уговора са послодавцима. У исто време избио је и штрајк обућарских радника. И он је био добро организован и масован. Полиција је покушала да га спречи, јер није био „пријављен“. Радници су били упорни и штрајк је настављен. И овај штрајк се завршио потписивањем колективног уговора. О њему је писао и један раднички лист у Словенији. Радници су добијали помоћ од своје синдикалне подружнице, од кожараца из Скопља и Хрватске. Политички и културно-забавни живот радника у подружницама УРС-ових синдиката и даље је био интензиван. Даване су приредбе, матинеа, игранке и забаве. Са припремљеним програмом, позоришним комадом „Издајица“, рецитацијама и песмама, радници су гостовали и давали приредбе у Параћину, Деспотовцу и Свилајнцу.<sup>78)</sup>

Године 1940. опанчарски радници из Свилајнца и Марковца извели су успешне штрајкове и припремили штрајк пољопривредних радника у Новом Селу. Опанчарски радници у Јагодини спровели су тронедељни тарифни штрајк који је делимично успео. Штрајковало је 50 опанчарских радника, калфа и шегрта. Борили су се да се скрати радно време на 10 часова дневно (дотле се радило и по 16—18 часова), да се пређе са рада на парче на рад са надницом и да се ове повећају за 30—40%, јер су и послодавци повећали цене опанцима за 100%, и захтевали да се одмах врате на посао сви отпуштени радници. Штрајком је руководио штрајкачки одбор од пет чланова на челу са Ранком Велицким.

У дводневном штрајку опанчарских радника у Деспотовцу и Великом Поповићу учествовало је око 20 радника. Штрајк су организовали Раде Николић Чоче, адвокатски приправник из Јагодине, и Радмила Поповић, студент медицине, из Деспотовца. Радници су се овим штрајком изборили да им послодавци нешто повећају зараде. Због учешћа у организацији штрајка, полиција је протерала Радета Николића из Деспотовца.<sup>79)</sup>

<sup>78)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 51—53, III део.

<sup>79)</sup> ИАС — К—7 — 11/594.



Чланови Партије у Паланци — Света Ђорђевић, Иван Мукер и Стеван Скенцић које је Мијалковић примио у КП, формирали су у лето 1940. године синдикалну подружницу индустријско-занатских радника која се убрзо повезала са Централним одбором савеза у Загребу. За првих 15 дана у ову подружницу се учланило 150 радника, а после три месеца било је већ 250. У то време водила се борба за обнову колективног уговора са управом фабрике „Јасеница“. Преговоре је започела организација ЈУГОРАС и од тога почела правити велику рекламу код радника. И партијска организација је преко синдикалне организације УРС-а такође повела акцију код радника за обнову колективног уговора, постављајући нове услове. Управа фабрике је одбила да преговара са представницима УРС-а под изговором да признаје само ЈУГОРАС као радничку организацију. Радници су, охрабрени од комуниста, запретили обуставом посла. Управа је довела жандарме и блокирала фабрику. Радници су онда применили нову тактику долазећи само повремено на посао. Управа је најзад била принуђена да прихвати постављене услове од већине радника. ЈУГОРАС се тако потпуно разобличио у очима радника као издајничка профашистичка, послодавачка организација. После ове акције у Партију је примљен један број радника који су имали заслуга за успех штрајка.<sup>80)</sup>

Те године успешно је вођен штрајк кројачких радника у Паланци; потписан је и колективни уговор са радницима у трикотажи који су дотле радили по 10—12 часова дневно са платом од 15—20 динара. Радно време је скраћено на 8 сати, плате радника су повишене. Када је у ноћи 30. децембра 1940. објављено да се забрањује рад УРС-ових синдиката, комунисти из Паланке су изнели из просторија сву архиву и намештај. Када је сутрадан дошао полицијски писар са решењем да се сва архива и имовина УРС-а преда председнику ЈУГОРАС-а, нашао је празне просторије и голе зидове. Због тога су били ухапшени неки активисти од којих је поли-

<sup>80)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд 1960, стр. 21 и 23.

ција тражила да кажу где су ствари, архива и музички инструменти. Они су рекли да није било никакве архиве, док су инструменти и намештај враћени онима од којих су позајмљени.

Политички живот у Смедеревској Паланци био је 1940. такође врло жив. Око партијске и синдикалне организације окупљало се све више радника. Радничка културно-уметничка секција редовно је давала приредбе у граду и околини, а продавана је и читана напредна штампа. „Раднички тједник“ из Загреба продаван је у преко 500 примерака. Утицај радничког покрета је растао.<sup>81)</sup>

Половином 1940. дошло је до штрајка радника у Клефишевој фабрици саламе у Јагодини. Те године фабрика је имала већи број радника него обично, због повећаног извоза сухомеснатих производа за немачку и италијанску армију. Радници су радили по 10—12 часова дневно, нарочито жене раднице у одељењу зв. „Пилићара“. Сви они који би се усудили да поставе питање повећања плата били би отпуштани са посла и проглашавани бунтовницима. Половином јуна, на иницијативу комуниста из града, посебно Никчевића, а под руководством своје синдикалне организације, припремљен је штрајк фабричких радника у коме је видну активност испољио и молерски радник Раде Солунац, тада секретар Месног комитета КПЈ. Од послодавца је тражено скраћење радног времена, повишење плата и побољшање услова рада у фабрици. Радници су напуштали радна места и демонстрирали пред фабриком. Фабричке сирене су их позивале на посао, а демонстранти су одбијали позив, чак и на интервенцију полиције. Било је претњи и физичког обрачуна с неким радницима, али се они нису заплашили. Послодавац је привидно попустио, јер су га на то нагонили рокови испорука Италији и Немачкој. Радници су се вратили на посао, плате су биле повећане једном броју радника, али је то било краткога века. Радници који су се највише истицали у демонстрацијама били су отпуштени с посла, а такође и реги-

<sup>81)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 23 и 24.

стровани код полиције као бунтовници. Овај протест фабричких радника кланице позитивно је одјекнуо код осталих радника у граду и био је подстрек за даље захтеве радника у остварењу њихових права.<sup>82)</sup>

Крајем марта 1940. избио је и штрајк ученика учитељске школе у Јагодини. Школа је била једно од трајних упоришта Партије, а њени ученици, у већини напредни, непресушни извор из кога су регрутовани не само добри стручњаци већ и напредни омладинци, чланови СКОЈ-а и Партије. У школи је било и љотићеваца, али је њихов утицај паралисан свакодневном борбом напредних снага. Међу старијом групом учитељаца нарочито су се истицали Милосав Матовић, Лабуд Ђукић, Слободан Луковић, Сава Цветковић и Благомир Туцовић, а међу млађима Сениша Јањић, Тодор Јосиповић, Новица Савић, Трифун Миљковић, Миливоје Петровић, Радомир Додић и Бранко Латас. Највећу помоћ школи пружили су Бошко Ђуричић, Славка Ђурђевић и Радислав Никчевић. У школи је илегално читана напредна литература „Младост“, „Култура“, „Пролетер“, „Комунист“ и др., као и брошуре напредне педагошке библиотеке „Будућност“.

Штрајк је уследио као нужна последица незадовољства ученика са постојећим недемократским и прорезимским стањем у школи, представљеним у личности директора школе, Милована Ристића. Далеко од тога да буде васпитач, он је често малтретирао и неоправдано кажњавао ученике, остављао их без ручка и недељног изласка, поскупљивао и закидао на храни итд. Због тога је био омрзнут од огромне већине ученика. Тако је дошло и до штрајка. Штрајковали су сви ученици изузев V године која је била пред матуром. На челу штрајкашког одбора био је Радомир Додић, а одлука о штрајку донета је у кући Славке Ђурђевић уз присуство још неколико ученика, Бошка Ђуричића и Радислава Никчевића. Штрајк је био одлично организован и успешно спроведен. Изасланик министарства просвете на седници наставничког савета школе о томе је рекао: „Спровео сам ислеђење, али коловође нисам могао пронаћи јер су уче-

<sup>82)</sup> *Нови пут*, Светозарево, 1959, бр. 28, стр. 2.

ници били компактни, а сама организација је савршена". Захтеви штрајкача су усвојени. Директор школе је убрзо смењен и премештен. Услови живота ученика осетно су се побољшали.

Скојевска организација и даље се омасовљавала и јачала свој утицај међу омладином. Секретар Окружног комитета СКОЈ-а био је Радислав Никчевић, правник. Састанци ОК СКОЈ-а одржавани су обично на периферији града, у једној летњој кући. Њима су, поред Никчевића, присуствовали и Јоца Милосављевић, Драган Вељковић, Ружица Милановић и Ратомир Ристић. У Јагодини је радило неколико скојевских актива — један у граду који је углавном био везан за женски покрет и чији је секретар била Љубинка Крстић, кројачка радница (до 1941. била активна а онда престала да помаже покрет), затим у учитељској школи и гимназији. Састанци са омладином обично су одржавани у кући Славке Ђурђевић, а њима је често присуствовао Радислав Никчевић. На једном заједничком састанку били су скојевци обеју школа заједно. Неки Ђоре, ђак гимназије, снимео је ову групу скојеваца и слику предао полицији. Чланови актива СКОЈ-а тада су били Живадин Јанковић Кум, Сава Цветковић, Дамњан Максић, браћа Савић, сестре Ђукић и др.

У лето 1940. у Јагодини је формиран Месни комитет СКОЈ-а; у њему су радили Никчевић, Славка Ђурђевић и Ратомир Ристић Сеља. Ристић је маја те године постао члан КПЈ. Никчевић је радио са средњошколском омладином, Славка са женском омладином у граду, а Ристић са сеоском омладином. Са сеоском омладином радило се у оквиру легалне организације „Задружна омладина". Окупљени омладинци читали су напредну литературу, спремали приредбе, и водили дискусије о положају сељака и политичкој ситуацији у земљи и свету. Таква активност је развијана нарочито у селима око Јагодине — Ланишту, Кочином Селу, Бунару и др.<sup>83)</sup>

Посебна пажња посвећивана је радничкој омладини. Испитивани су услови рада омладине, њихове наднице

<sup>83)</sup> ИАС — К—10 — 35/968.

и однос пословођа и мајстора према њима. Да би се услови радника побољшали организовани су штрајкови, почев од штрајка абацијских радника 1938, па до штрајка кланичне индустрије у 1940. години. Те године дата је и једна приредба у „Клефишевој кафани“, коју је организовао Месни комитет СКОЈ-а. На овој приредби дошло је до нереди које је инсценирала једна група љотићеваца, ученика учитељске школе. Сутрадан је избила и туча на мосту са љотићевцима из учитељске школе. Они су се спремали да се освете Солунцу,<sup>84)</sup> али су њихову намеру осујетили напредни омладинци.)

Рад са школском омладином био је јако деликатан, јер је она кроз школски систем добијала режимско васпитање. Омладинцима су активисти КП и СКОЈ-а приступали увек непосредно и другарски. Често су им заказивали састанке на Скверуу време кад се корзо растури. Седећи на клупама, искуснији активисти би са њима дискутовали о разним питањима и појавама о књижевности, политици и друштвеном животу. Понекад су ови разговори трајали до дубоко у ноћ. Већина таквих омладинаца први пут је тада чула за појмове: класна борба, класна свест, експлоатација радне снаге, шта је марксизам, итд. Теорија је увек илустрована примерима из праксе. Чињенице стварности нагониле су ове младе људе на размишљање. И парк у Арачлијском потоку био је предратних година стециште омладине. У време школског распуста био је права пољска читаоница. Читане су књиге и вођене дискусије. Њих су обично водили Никчевић, Драган Вељковић или неко други. Уколико би наишао неко од сумњивих, разговор би променио тему или би почињала свирка или песма. Перица Миливојевић, сликар, тада би певао разне оперске арије.<sup>85)</sup>

Библиотека „Младих умних радника“ у Јагодини била је стециште свих напредних снага из редова омладине и студената, просветних и јавних радника, а нарочито средњошколске омладине, која је ту, узимајући књиге на читање, стицала прве појмове из свих области

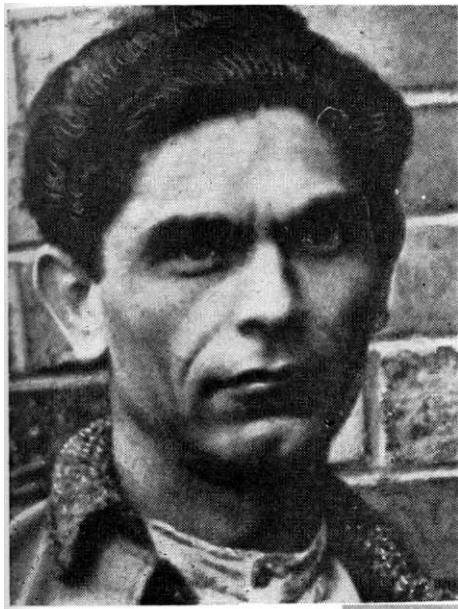
<sup>84)</sup> ИАС — К—3 — 18/601, стр. 9 и 10.

<sup>85)</sup> *Нови пут*, Светозарево, бр. 40/59, стр. 2.

живота — литературе, уметности, науке и политике. Међу књижничарима ове библиотеке срећемо све познате активисте покрета у Јагодини, а међу њима и неуморног радника Славку Ђурђевић. Њој није било тешко да погледом привуче и пријатељским речима приупита сваког ученика и омладинца: „Коју си књигу изабрао? Ево ти ове! Узми је, видећеш да је добра!" Поред квалитетних литерарних дела, нудила је најчешће друштвено-социјалне романае који су својом реалношћу и објективном сликом живота у класном друштву утицали на формирање друштвене свести младих људи, на њихов поглед на свет. Библиотека је окупљала омладину не само из Јагодине и околине, него и већи број средњошколаца из Ћуприје, који су долазили недељом и празником да узимају књиге. Поред Славке, овде је највише радио Никчевић. Библиотека је развила веома плодну делатност и преко народног универзитета. Долазили су познати предавачи из Београда и држали низ предавања. Међу њима су били др Ђорђе Тасић, др Јован Ђорђевић и др. Тако је ова установа доприносила широком политичком просвећивању маса, њиховом активирању и довођењу на позиције Партије и радничке класе.

И у Ћуприји и Параћину знатно је проширена скојевска организација. Секретар скојевског актива у Ћуприји била је Живка Дамњановић, а у Параћину Раде Николић Пикула. Садржина и форме рада били су као и код партијских организација. На састанцима је прорађивана или дискутована напредна литература — „Мати" од Горког, „Како се калио челик", „Изградња новог света" и др. Биле су организоване и читалачке групе. У Ћуприји њима је руководила Зорица Дамњановић. Поред тога, она је била и главни курир и често је преносила илегални материјал. Осим тога, извршавани су и други задаци — припрема и организовање штрајкова, исписивање парола, растурање летака итд.

Једна од форми рада скојевске организације били су бројни и чести излети у околину. Првог маја, у сарадњи са јагодинском партијском организацијом, изведен је веома успео излет на Гиље. Овде је из Јагодине било доста радничке омладине — шегрта. Били су и Раде Со-



Народни херој Милан Ми-  
јалковић, члан ПК КПЈ за  
Србију; рођен у Винорачи  
код Јагодине; погинуо од  
Немаца на Градини код  
Ужица 17. августа 1941. го-  
дине (ИАС — Ф—31/30)



Народни херој Бранко Кр-  
смановић, члан Главног  
штаба партизанских одре-  
да за Србију; рођен у До-  
њој Мутници; погинуо на  
Космају августа 1941. го-  
дине (ИАС — Ф—6 86)

Славка Бурђевић-Ђури-  
чић, адв. приправник из  
Јагодине; истакнути пар-  
тијски радник у Поморав-  
љу; стрељана у Јајинцима  
14. маја 1943. године (ИАС  
—Ф—6/96)



Добрича Стамболић, учи-  
тељица у Шантаровцу код  
Јагодине, члан КПЈ; поги-  
нула приликом бекства из  
логора у Нишу крајем  
1942. године (ИАС —Ф—3/6)



лунац, Ранко Велички, Ружица Милановић, Рада Миљковић и др., а из Ћуприје — Радисав Миладиновић, Данило Димитријевић, сестре Дамњановић и др. На том излету било је и револуционарних говора, а један од говорника био је Ратомир Ристић Сеља. Он је говорио о улози и задацима омладине, нарочито интелектуалне и радничке омладине и указивао на претећу опасност од рата. Један од најуспелијих излета био је у лето 1940. у манастиру Свете Петке. На овај излет пошло се масовно — комунисти, скојевци и знатан број симпатизера радника. Било је преко 50 учесника који су на станици у Параћину, чекајући да им се придруже радници из Параћина, певали борбене песме, што је изазвало подозрење полиције. Излетници су стигли у манастир и сели да се одморе. У том је на бициклу дојурio Данило Димитријевић и обавестио да су им жандарми на трагу. И заиста, после пола сата стигла је група жандарма и полицијски писар из Параћина. Испитивали су их ко су и одакле су, зашто су дошли, али су излетници већ почели да играју лопте, неки да свирају и певају и тако успели да обману жандарме. Оваквим излетима зближавана је радничка и интелектуална омладина и успостављана сарадња омладине три суседна града — Јагодине, Ћуприје и Параћина.<sup>86)</sup>

У време ових излета, августа 1940. одржано је и саветовање омладинских активиста у једној шумици иза Ћурђевог брда. На њему је био Слободан Пенезић који је говорио о раду са омладином. Саветовање је било проширено — за Јагодину, Ћуприју и Параћин. Овде су били Никчевић, Јоца Милосављевић, Ратомир Ристић и неки омладинци са села (из Бунара Милашин Стефановић и Драги Јевтић).<sup>87)</sup>

Видну активност у ово време испољавала је и средњошколска омладина Паланке са којом је радио Света Ћорђевић. За кратко време он је успео да кроз литерарне дружине, књижнице и читалачке кружоче окупи омладинце. Омладински активи обухватили су

<sup>86)</sup> ИАС — К—4 — 46/1061, стр. 45.

<sup>87)</sup> ИАС — К—10 — 35/968.

велики део школске омладине и повезивали се са радничком омладином. Организовали су заједничке излете, приредбе и утакмице. Тако су се омладинци зближавали. Пред крај 1940. године Партија је имала апсолутни утицај на омладину у Паланци. Синдикалне приредбе и просторије синдиката биле су препуне средњошколске омладине. То је била велика политичка победа напредне омладине, јер је гимназија све дотле била јако упориште љотићеваца. Велику помоћ омладинском руководству у Паланци пружао је Радислав Никчевић, из Јагодине.<sup>88)</sup>

Августа 1940. Бранко Радосављевић Ђата, из Раче, организовао је на Градишту састанак са омладинцима из целог среза. Поред осталих, присуствовали су Антоније Исаковић, Стеван Мајсторовић, Милош Марковић, Ђорђе Марковић и Петар Живић, из Поповића, Живко Матејић, из Сипића и Драгослав Вучковић, Будимир Златић и Десимир Живановић, из Вишевца. Циљ овог састанка био је да се омладина упозна са политичком ситуацијом и опасношћу од фашизма. О овој теми говорио је Антоније Исаковић.<sup>89)</sup>

Женски покрет, нарочито преко своје омладинске секције, у пуној мери развија своју активност у Јагодини и околини. У Јагодини, Ћуприји и Параћину 1940. поводом међународног празника 8. марта, организују се конференције жена и шаљу поздравни телеграми Међународној федерацији жена. Жене Ћуприје тада су први пут прославиле Дан жена. Уобичајено је организовање излета у Јошаницу, Ђурђево брдо и сл. Веома популарне биле су чајанке у просторијама Женског покрета. Овде се приређивао посебан програм и водиле дискусије о актуелним питањима.

Акција за женско право гласа нарочито је била појачана 1939. године када је на иницијативу Партије часопис „Жена данас“ упутио свим женама, женским просветним и хуманим организацијама апел за широко спровођење акције за право гласа жена. У њему је стајало:

<sup>88)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 24.

<sup>89)</sup> ИАС — К—9 — 31/963, стр. 19.

„У циљу што шире и јединственије акције стварајмо одборе за право гласа жене, који ће водити акцију путем представки, конференција, зборована и митинга. Све организације које стоје на принципу слободе нека се преко својих представника које ће послати у одбор, изјасне за право гласа жена и тиме пруже подршку овом оправданом захтеву“.<sup>90)</sup>

У Јагодина је формиран акциони одбор и одржано неколико зборована жена. На једном таквом збору 1940. Славка Ђурђевић је испред женског хуманог друштва „Српска мајка“, женског покрета и осталих женских друштава Јагодина одржала говор у коме се заложила за права жене и њен равноправан положај у друштву. Она је том приликом рекла: „Ми позивамо све жене, сву женску омладину да се удружимо и заједнички затражимо наше право. Ми се обраћамо свим мушкарцима, пријатељима слободе и равноправности да нас схвате и помогну. Наша једнакост значи право на рад, на просвећивање и учешће у друштвеном животу. Наша једнакост значи — за исти рад исту и награду, за исте дужности — иста и права ..“<sup>91)</sup>

И у мањим местима и селима одржавани су шири скупови и састанци на којима се говорило о положају жена и о потреби њиховог политичког изједначавања са мушкарцима. Таквих скупова је било у Шантаровцу, •Балајцу, Иванковцу, Деспотовцу и другим местима.

Други светски рат беснео је свом жестином. Већина, рачунајући ту и буржоазију, била је на страни западних савезника. Коментарисало се и политизирало, давале прогнозе о исходу рата, изражавале симпатије у корист ове или оне зарађене стране, али конкретних акција није било. Све већи број људи позиван је на војну вежбу, што је погоршавало и онако тежак положај народних маса, али неког одређеног става и озбиљнијих припрема за одбрану није било. Једино су комунисти били

<sup>90)</sup> Боса Цветић: *Комунистичка партија Југославије и женско питање*, Београд, стр. 36.

<sup>91)</sup> ИАС — К—3 — 69/1105, стр. 1 и 2.

активни и отворено иступали против сила осовине, указујући на опасност која прети земљи од фашизма. И љотићевци су појачавали своју активност, наравно, у корист фашистичких земаља. У писму Главног тајништва „Збора“ у Београду од 26. јуна 1940. тражи се од старешина подручја и повереништава срезова да доставе петицију са што више потписа краљевским намесницима и другим министарствима да су сада судбоносни часови и да треба да се прикупе све снаге за организацију „здравих и националних снага“, што је у ствари био позив на фашизацију земље, који би потекао „одоздо“. И тако, између те две узбуркане крајности и збуњене и инертне средине, све брже се ишло у сусрет 1941. години.

Непосредно пред рат буржоаска полиција је појачавала своју контролу и стално проверавала „политичку исправност“ појединих грађана, нарочито радника. Крајем 1940. године влада Цветковић — Мачек формирала је у Смедеревској Паланци концентрациони логор у који је стрпала око 400 комуниста и других напредних људи који су могли да ометају њену политику све тешњег повезивања са силама осовине. Под видом позива на војну вежбу, влада је уклањала са терена све комунисте и истакнутије политичаре чије је присуство у овим тешким данима било опасно за режим. У прво време комунисти су се и сами пријављивали војним командама ради одласка у војску, нарочито почетком 1941. године, али када је касније откривена обмана, Партија је дала директиву да се комунисти не одазивају позивима власти и да прелазе у илегалност. На тај начин велики број комуниста избегао је хапшење.

Света Ђорђевић је успоставио одличне везе између Месног комитета Партије у Паланци и логора. Организовано је прикупљање и слање намирница логорашима, и масовно прикупљање потписа за њихово пуштање из логора. С времена на време радници и омладина, покренути од комуниста пролазећи поред логора својим гласним поздравима и другим изразима солидарности, давали су моралну подршку ухапшенима. То је с једне стране доприносило побољшању положаја интернираца у логору, а с друге стране преко ових акција Партији су се при-

ближили многи омладинци који ће касније постати њени активисти.<sup>92)</sup>

Ни морал војника југословенске војске није био на висини, јер о томе војне старешине нису водиле никакву бригу. Крајем 1940. у Мириловцу код Параћина налазила се једна војна јединица претежно састављена од резервиста. Морал војника јако је опао, а дисциплина ослабила. Војници су обарали ограде сељацима и чинили разне штете због чега су неки били кажњени да на леђима донесу по једно дрво из планине Јаворак у Мириловац, удаљене око 20 км. При повратку, у Доњој Мутници, одмарајући се, војници су међусобно разговарали: „Ако је ово војска која треба да брани земљу, онда нека је брани други“. Идући даље ка Мириловцу, војници су узпут бацали терет и у село су стизали готово празних руку. Пета колона је нашла уточиште и у војсци, и њен задатак и није био други него да шири деморализацију и неповерење између војника и старешина, да слаби борбени дух у армији, да припрема терен за спровођење освајачке политике фашистичких агресора и ликвидира слободу југословенских народа.

#### НА ПРАГУ РАТНЕ ОПАСНОСТИ

Режим се у својој борби против напредних снага земље, а посебно комуниста, све више ослањао на силу, јер је његов стварни политички утицај био слаб. У борби против народа владајућа класа је све више користила насиље, полицију, жандарме и оружје. Затвори су били пуни. Око 2.000 људи из свих крајева земље доведено је у тзв. војне радне јединице у Смедеревској Паланци. Акција забране УРС-ових синдиката синхронизована је позивањем свих сумњивих и прогресивно настројених лица на војну вежбу. Мало је комуниста у овом крају било који за непуну годину дана пред рат нису провели више месеци било на војној вежби, било у затвору. Али

<sup>92)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960. стр. 25 и 26.

Партија је упорно одолевала свим налетима реакције. У предузећима су формиран одбори радничког јединства а у селима одбори за борбу против скупоће, који су под руководством КПЈ постали борбени органи радника и радних сељака. Комунисти и све напредне снаге ступили су у одлучну борбу против владе „глади и скупоће“ — како је тада називана профашистичка влада Цветковић—Мачек. Југославија по скупоћи избија на треће место у свету, а „на врата широких слојева радног народа већ куца глад“ (Из материјала са V Земаљске конференције КПЈ). Поред рата и немаштине, живот радних слојева чиниле су све тежим владине мере на путу ка потпуној фашизацији земље — Уредба о концентрационим логорима, Закон о преком суду, Уредба о радним јединицама, Закон о Јеврејима, итд. Све су то мере до краја омрзнуте „влада прогона и терора над радничком класом“, попрскане крвљу невиних жртава радника, омладине и напредне интелигенције. Водећи ненародну издајничку политику она је себи поставила два основна задатка: фашизацију земље и борбу против комуниста, како би што пре довела земљу у наручје нацистичке Немачке и фашистичке Италије.

Среско начелство у Јагодини почетком марта 1941. расписом упозорава све органе „на предузимање мера против изгредника који изазивају нереде код испраћаја обвезника у радничке батаљоне“. Пета колона је радила. Под видом „стручњака“ и „специјалиста“ она је своје људе инфилтрирала у државна надлештва, предузећа и апарат власти. Такав је случај са инжењером Торнадом који је радио у градском поглаварству у Јагодини, са Павлусом у парафинској фабрици вунених тканина или са Месићем у Клефишевој кланици. На војну вежбу су позивани махом старији људи, док су млађи остајали код куће. Уместо да се врши обука у руковању оружјем, људи су копали ровове и учествовали на споредним пословима. Познати шпијун и петоколонаш Карло Ферлогер у Ћуприји служи се лукавством да би открио комунисте и напредне омладинце. Приказујући једном филм „Василиса прекрасна“ у своме биоскопу „Занатски дом“, он је на улазу говорио омладини: „Идите горе, тамо

су сви ваши". Неки од њих су насели овој провокацији, док му је један од искуснијих активиста одговорио: „Нека, хвала, ја сам навикао доле”.

Партијска руководства и комунисти тумачили су и спроводили у живот одлуке V Земаљске конференције КПЈ. Указивали су на стање у земљи и тумачили политичку ситуацију у свету, између осталог и пакт о ненападању између Немачке и СССР, који, бар што се тиче става Совјетског Савеза, ширим масама па и једном броју комуниста још дуго није био јасан. Нарочито је обраћана пажња на јачање и учвршћивање организација, на широко повезивање са масама града и села и на њихову политичку мобилизацију у питањима борбе против рата и скупове, против терора над свим погресивно оријентисаним људима и против све веће фашизације установа јавног и политичког живота.

Иако се режимска штампа трудила да завара узнемирени народ, износећи крупним насловима да су на пример „вођени разговори у духу традиционалног пријатељства између Немачке и Југославије”, да „Фирер жели јаку и слободну Југославију”, народ се није могао заварати јер није делио мишљење владајуће господе. Тегобе економског исцрпљивања, терети рата и скупове и терор жандарма и полиције, исувише су му говорили о супротном. Путем летака и прогласа Партија је о свим овим питањима обавештавала народ. Међутим, људи код којих би се нашли партијски прогласи и саопштења хапшени су и малтретирани. Када је Милан Мијалковић уочи мартовских дана написао летак против фашизма и приклањања Југославије Хитлеру са потписом „верни борци за народна права” — који је растуран по свим већим местима Поморавља, онда је омладинац Раде Симоновић из Ћуприје пао у затвор, са њим још један број активиста. Они старији принудно су слати на војну вежбу или у радне батаљоне, док су млађи (непунолетни) држани у затворима, премлаћивани и тек -онда пуштани. Тих дана у Параћин је дошао Бранко Крсмановић, један од активних учесника у Шпанском грађанском рату, који се са добровољцима Југославије борио на многим ратиштима на страни шпанске републиканске војске. При

повратку из Шпаније у Југославију он је ухваћен од полиције на граничном прелазу између Југославије и Италије и спроведен у Београд. У београдској „Главњачи“ провео је 35 дана, после чега је послат у Параћин. Само два дана по доласку стигла је депеша среском начелнику да се он одмах упуту у Београд. Али то се није остварило јер су наступили догађаји који су то омели.<sup>93)</sup>

Све владајуће буржоаске странке уочи рата губе и оно мало позиција које су имале у народу а са њима и странке удружене опозиције које су до краја остале по страни од снажног народног покрета. Утицај Комунистичке партије све више расте. О одбрани земље нико више није мислио изузев Партије која се ставила на чело свих родољубивих и патриотских снага. По селима Поморавља стварана су све нова и нова упоришта Партије, све нови и нови партијски активни и скојевске организације. Формирана су и јачана партијска руководства. У партијском руководству Параћина били су Раде Николић Пикула, Бранко Ристић, радник из Поповца, Михајло Илић Куља и Франц Розин, радници фабрике стакла. Руководство у Туприји су сачињавали Данило Димитријевић, Драги Димитријевић Јанков и Живка Дамњановић. А у Паланци одлуком вишег партијског руководства Месни комитет је прерастао у Срески, у који је поред чланова МК ушао и Бранко Јевтић, студент из Кусадка. Партијска упоришта у овом крају била су у Азањи, Кусадку, Селевцу, Церовцу, Баничини и другим селима. Упоришта у околини Јагодине постојала су у више села међу којима у Шантаровцу, Бунару, Драгоцвету, Шуљковцу, Ланишту, Кочином Селу и још неким. На подручју Окружног комитета у Јагодини пред рат је деловало око 30 партијских ћелија и упоришта са преко 100 чланова Партије и око 150 чланова СКОЈ-а. Судећи по утицају који је Партија у ово време имала, могло би се рећи да је читаво Поморавље било спремно да иступа у свим акцијама које организује Комунистичка

<sup>93)</sup> *Зборник народних хероја Југославије*, Београд, 1957. стр. 393.



партија, јер њена снага није била у броју комуниста и симпатизера, већ у утицају на масе, што су убрзо потврдили догађаји који су уследили.

### 27. МАРТ

Доследна својој политици везивања за осовинске силе, влада Југославије преко својих представника Драгише Цветковића и Цинцар Марковића учинила је и последњи корак у томе правцу и потписала 25. марта 1941. у Бечу приступање наше земље Тројном пакту. Немачка војска је тиме стекла право слободног пролаза кроз Југославију и стварања својих база, што је у ствари значило капитулацију наше земље. То је изазвало буру револта и оправданог гнева у народу, који се није могао помирити са губљењем своје слободе и независности. Дошло је до демонстрација против пакта и ненародне, издајничке владе Цветковић—Мачек. Најуспелије демонстрације биле су у Јагодини и Смедеревској Паланци.

Истога дана, чим се сазнало за приступање пакту, партијске организације су одржале своје састанке на којима су сви чланови добили упутства за рад. Активисти из околине Јагодине, као Аца Вељковић, из Шантаровца и други, добили су задатак да сутрадан дођу у град и изведу што више сељака. Те вечери у центру Јагодине, код споменика, нашао се један број активиста и омладине. Уследили су и први протести. Бошко Ђуричић је покушао да говори, али га је у томе спречио неко од полицајаца говорећи му: „Престани да говориш, пуцаћу у тебе!”

Сутрадан је била среда, у Јагодини пијачни дан. Слегло се мноштво света у град, нарочито са села. Комунисти су вршили интензивне припреме за демонстрације које су биле заказане за увече. Истовремено растурали су и летке против пакта са потписом „Верни борци за народна права”. Око 11 сати професор Милан Мијалковић је одржао говор на пијаци окупљеним сељацима и грађанима, наводећи „да нас је влада продала Хитлеру да вечито робујемо фашизму и да због тога треба јавно да

осудимо овај поступак владе". Одатле се формирала поворка и кренула главном улицом поред „Шарене кафане", заустављајући се код Сквера и испред старе поште, недалеко од стоваришта Савеза земљорадничких задруга, где је било доста сељака. Ту је Мијалковић поново говорио окупљеном народу и пролазницима, осуђујући поступак издајничке владе. Истовремено на пошти је предат протестни телеграм влади у Београду са захтевом да се раскине пакт. Демонстрације су предвече достигле кулминацију. На Скверу и испред „Паласа" окупило се много људи. Ту су били и познати активисти Славка Ђурђевић, Никчевић, Јоца Милосављевић, Бошко Ђуричић и др. Први је почео да говори Милорад Марковић са степеница испред Шохајеве апотеке и тек што је почео да говори, чули су се повици: „Доле издајничка влада!", „Боље рат него пакт!" итд. Демонстранти су пошли улицама кроз град, одакле су придлазиле све нове и нове масе грађана. Једна група демонстраната дошла је до учитељске школе са намером да изведе ђаке. Међутим, на једној капији био је директор а на другој васпитачи и нису дозволили ђацима да изиђу. Када је поворка кренула према вашаришту, неко је иза оцака садашње „Касине" извикивао пароле против пакта. Жандарми и полиција били су у приправности, пратили су и растурају демонстранте, али није дошло до већих инцидената. Интересантно је да се у запггиту демонстраната противу полиције ставио и један свештеник који је истргао из руку полиције једног демонстранта говорећи: „Пустите их, то су наша деца и они воле своју земљу". Демонстрације су трајале до касно увече. У њима је учествовало више стотина људи.

Жестокe демонстрације избиле су ч у Паланци. Са свих страна ка центру града пошле су групе радника и омладине. Њима је масовно прилазило и грађанство. Колона од неколико стотина људи ишла је главном улицом, узвикујући пароле „Боље рат него пакт!", „Доле издајници", „Хоћемо савез са СССР", „Живела Комунистичка партија". Жандарми су покушали да растерају демонстранте, али им то није пошло за руком. У метежу који је настао рањена су два радника. Демонстранти су

се поделили у мање групе и ишли улицама града. Један од говорника, држан на рукама демонстраната, говорио је пред среским начелством, а кад су жандарми и ту стигли, он се изгубио у гомили која је наставила да извикује пароле.<sup>94)</sup>

Мартовски догађаји још једном су показали снагу радничког покрета и одлучност рудара да бране независност своје земље. Чим се сазнало за догађаје од 25. марта, у свим рудницама Сењско-ресавског басена избиле су демонстрације рудара. На протестном митингу у Равној Реци осуђена је издаја владе Цветковић—Мачек. Рудари су се одлучно изјаснили против пакта.

Освануо је 27. март, сунчан и ведар дан. Вест о томе да је збачена омрзнута влада Цветковић—Мачек и раскинут пакт са Немачком и Италијом, масовно је узбудила јавност. На лицима људи није скривана радост што је земља успела да сачува своју слободу и независност и што је фашистичком освајачу речено једно одлучно — Не! Народ је почео масовно да манифестује своје расположење. Буржоазија је настојала да плодове борбе Комунистичке партије и свесних снага против срамне издаје њених врхова искористи за себе. На улице су изашли представници власти, трговци, грађани, радници и ђаци. Први су величали монархију којој још нису пресечене све нити живота, а други успешан подухват којим је задан први тежак ударац нацистичкој агресивној политици према нашој земљи. Тога дана у преподневним часовима дошло је до снажних манифестација у свим нашим градовима па и неким селима.

На улице у Јагодини најпре су изашли ђаци учитељске школе и гимназије, а онда радници и грађани. Један ђак учитељске школе нагло је упао у једно одељење IV разреда које је тада хоспитовало у вежбаоници и рекао: „Идемо на манифестације! Сви на улицу! Ђаци гимназије су изишли! Нађите заставу!" Прве групе манифестаната су се окупиле пред спомеником. Ношене су државне заставе, а на челу поворке и краљева

<sup>94)</sup> Вито Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 34.

слика. Поворка манифестаната пошла је из центра града и ишла главном улицом према Пивари. Учитељи су затражили и добили војничке блузе из магацина војне одеће. Наставник Комарек је на захтев ученика дириговао песму „Подигнимо зубље свете, нек' озаре свод Балкана". Из судске улице прикључила се група манифестаната са транспарентом на коме је писало: „Хоћемо савез са Совјетском Русијом”.<sup>95</sup>) Транспарент су носили Павле, ливац, и Радић Младеновић, машинбравар. Ишло се, певало и извикивале пароле против сила осовине, али је било парола и на линији монархије. У Масариковој улици дошло је до гужве јер су професор Миковић и један жандарм тражили да се уклони транспарент. Пошто су то радници одбили, избила је туча. На овом месту и на Скверу у центру града говорио је неко од комуниста, док је Мијалко Поповић, председник општине, говорио из општинске зграде и испред Соколског дома. У манифестацијама је учествовало око 2.000 људи.

Манифестације у Ћуприји избиле су спонтано и почеле око 9 часова пре подне. На улице су прво изашли професори са ђацима. Пошло се од гимназије. Ђацима су се придружили грађани, а онда и радници са музиком. Манифестанти су дошли на пијацу. Чуле су се пароле: „Доле пакт”, „Боље рат него пакт”, „Живела слобода” итд. И овде је било парола на линији монархије. Комунисти су били на окупу. Шихове пароле прихватили су махом радници. Милан Мијалковић се попео на једну тезгу и почео да говори. Неко је из масе добацивао: „Нећемо да говори Чича Мијалковић”. Одатле се пошло према железничкој станици. Испред Тинкићеве кафане говорио је Радисав Миладиновић. Пензионисани начелник нас је питао: „Што сте се драли? Па Симовићева влада је наша влада, а не ваша!” Испред Микићевог моста опет је покушао да говори Милан Мијалковић. Али неки су ђаци викали: „Нећемо политику”. Онда је Чича дигао заставу и рекао: „Ево, и ја сам за ову заставу”. Међутим, пошто је Чича био илегалац, морао је да престане да говори. Испред Соколског дома говорио је учитељ

»<sup>5</sup>) ИАС — К—3 — 114/1275.

Ловић који је био напредан, али је говорио у духу национализма. Тон манифестацијама давали су претежно грађани, школа и полиција иако је једна група из поворке демонстрирала и пред среским начелством. После ових манифестација у којима је узело учешћа неколико стотина људи, одржан је партијски састанак у кући Живке Дамњановић, коме су присуствовали Радисав Миладиновић, Зорица Дамњановић, Гојко Груловић и Милан Мијалковић. Вршена је анализа одржаних манифестација и констатовано је да је партијска организација била доста слаба и да није била довољно повезана са масама.<sup>86)</sup>

Приступање Тројном пакту примљено је у Параћину и околини са великим огорчењем. Преко ноћи радници фабрике стакла на иницијативу Бранка Крсмановића исписивали су антифашистичке пароле. Сутрадан, на знак фабричких сирена, радници, грађани и школска омладина изашли су на улице и протествовали против пакта паролама: „Доле пакт“, „Бранићемо земљу“, „Боље рат него пакт“, „Савез са СССР“, и уједно славили победу коју је извојевала Партија заједно са својим народом. Једна већа група радника у поподневним часовима са првеним заставама ишла је улицама града. Људи су осетили неко олакшање, јер су својим напорима успели да утичу на даљи ток догађаја.

У Сењском Руднику, Равној Реци, Ресави и Сисевцу избила је права бура од народног расположења. Приређиване су одушевљене манифестације, зборови и митинзи. Чули су се повици: „Боље рат него пакт“ и „Живела слобода“. Маса људи ишле су према центру насеља, носећи поред државних и црвену заставу. На челу поворке били су омладинци, чланови КПЈ и руководства забрањених УРС-ових синдиката. Манифестантима у Равној Реци говорио је учитељ Милорад Јаснић који је позвао грађанство на јединство и борбу против непријатеља. Куће су дуго у ноћ биле празне, све је било на улици, утапајући се у опште одушевљење пгго је збрисана срамота, збацивањем пакта и владе, па макар каква претња стајала иза тога.

<sup>86)</sup> ИАС — К—4 — 15/598, стр. 20—22.

Чим се сазнало за пуч у Београду и у Паланци су наступиле одушевљене манифестације. Манифестанти су се упутили према концентрационом логору у циљу пуштања логораша на слободу. Чуле су се речи скандирања: „Војска — народ“ и дошло је до сукоба са жандармима.<sup>97)</sup> Сличне манифестације избиле су и у Свилајнцу, Рачи, Деспотовцу, Рековцу и другим местима.

Све те акције и дотле невиђена политичка мобилизација маса, охрабриле су партијске организације и улиле им веру у себе. Мартовски догађаји су били не само израз патриотизма и љубави за слободом, већ и резултат вишегодишњег упорног рада Комунистичке партије и њеног повезивања са народом. Њених сигурних и одлучних ставова у веома сложеној међународној атмосфери која је непрекидно опомињала на рат.

Мартовско саветовање ПК за Србију које је одржано у Београду у једној кући на Бановом брду 29. марта, констатовало је успехе у погледу организационо-политичког јачања Партије на овој територији и том приликом ПК је одлучио да се Петар Стамболић упути на рад у Поморавље као инструктор ПК на место Милана Мијалковића Чиче. Ова промена извршена је зато што је Петар Стамболић као партијски радник био компромитован у ужичком крају, а Милан Мијалковић у Поморављу. Милан Мијалковић је отишао за инструктора ПК у Ужице.<sup>88)</sup>

Партија је вршила припреме за предстојећи сукоб са Немачком који је био неминован. Истовремено, она је утицала на неодлучност Симовићеве владе у спровођењу ових припрема. На састанку чланова Партије који је одмах после 27. марта одржан у Паланци, Лазар Колишевски је говорио о политичкој ситуацији и изнео мишљење да и Симовићева влада неће учинити много да спречи рат. Он је позвао комунисте да добровољно одлазе у војску и без позива и да је у овом тренутку њихова најпреча обавеза да бране земљу. „Сада је време, рекао

<sup>97)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 34—35.

<sup>98)</sup> ИАС — К—10 — 34/967, стр. 3.

је он, да се заједно са народом боримо за слободу и независност земље. Ако нас фашисти нападну, ми у војсци треба да будемо пример храбрости и да радимо на зближавању комуниста са војницима, поштеним подофицирима и официрима."<sup>99)</sup>

Тих дана растуран је и проглас ЦК КПЈ од 30. марта којим се захтева суђење свим петоколонашима, чишћење војног и државног апарата од свих противнародних елемената и страних агената, као и савез са СССР. Комунисти се припремају за борбу и уносе самопоуздање у народ. Многи су позвани или су се сами јавили у војску. Радислав Никчевић је после једног састанка у кући Славке Ђурђевић испраћен у војску од стране комуниста Јагодине. Одлазећи он је предочавао скори напад Немаца на Југославију и саветовао да скојевци и омладинци треба да се боре и да бране земљу.<sup>100)</sup>

## НАПАД НЕМАЧКЕ НА ЈУГОСЛАВИЈУ

### АПРИЛСКИ РАТ

Још мало времена нас је делило од гнусног напада хитлеровских хорди које су нашем народу припремале да силом наметну њихов „нови поредак“. Уплашена од силног покрета маса које су усвајале пароле и политику Партије, влада је 29. марта забранила све манифестације у земљи. Неизвесност и неспокојство све су више расли. Народ је очекивао да ће Немачка убрзо напасти Југославију. Мобилизација која је постепено вршена, доприносила је стварању ратне психозе. Првог априла обустављен је рад у школама, а њихове просторије су коришћене за смештај војних јединица.<sup>101)</sup>

Иако су се војни обвезници на време одазивали позиву, војне власти су деловале неорганизовано. Уместо

<sup>99)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 35.

<sup>100)</sup> ИАС — К—3 — 18/601.

<sup>101)</sup> *Летопис хумријске гимназије*, 1941. стр. 136.



да војници буду одмах прихваћени, снабдени оружјем и војном спремом и упућени у јединице, они су привремено смештани по кафанама и другим јавним зградама. У Параћину се могла видети и оваква слика: — једни војници у војничком оделу са опанцима и без опасача, а други у шињелима и цивилном оделу. Само мањи број обвезника, вероватно из сталног кадра, био је комплетно војнички опремљен.<sup>102)</sup> Примећено је да се митраљесци позивају у јединице минобацача, пешадија у коњицу и обратно, што је било очигледан доказ издаје.

Одмах по престанку рада школа, у гимназијску зграду у Ћуприји смештена је Тимочка дивизијска болница, опремљена са доста санитетског материјала.

6. априла ујутру почело је бомбардовање Београда и општи налет фашиста на нашу земљу. То је необично узбудило људе. Власти су наредиле да се од тада градови замрачују. Из војног округа у Крагујевцу градско поглаварство у Јагодини добило је око 100 пушака са муницијом, док је средско начелство „доделило поглаварству шест пушака са 120 метака, шест ножева и шест бомби са напоменом да се од сваког узме реверс при предаји пушке”.<sup>103)</sup> Почетак рата затекао је војне и цивилне власти у Ћуприји неспремне. Кад су се резервисти и добровољци јављали на дужност команди Артиљеријске подофицирске школе, говорили су им: „Не знамо куда ћемо и са овима који су већ у јединици, а камоли са вама”. Ништа није предузето да се у случају појаве непријатеља брани град, да се минирају мостови на Морави и слично. На територији деспотовачког среза било је неколико јединица бивше југословенске војске, које су се налазиле у расулу. За трен ока оне су остале без руководиоца — официра који су их напустили и побегли испред непријатеља. Војници су били у недоумици куда ће, бојећи се да напусте своје јединице. Затим су се почели разилазити, остављајући оружје, стоку и други материјал који су грађани разнели. Наша се војска кретала у свим правцима. Маршовало се, ишло и опет враћало.

<sup>102)</sup> ИАС — К—5 — 12/595.

<sup>103)</sup> ИАС — К—13 — 7/1136, ст. пов. бр. 363 од 7. IV. 1941.

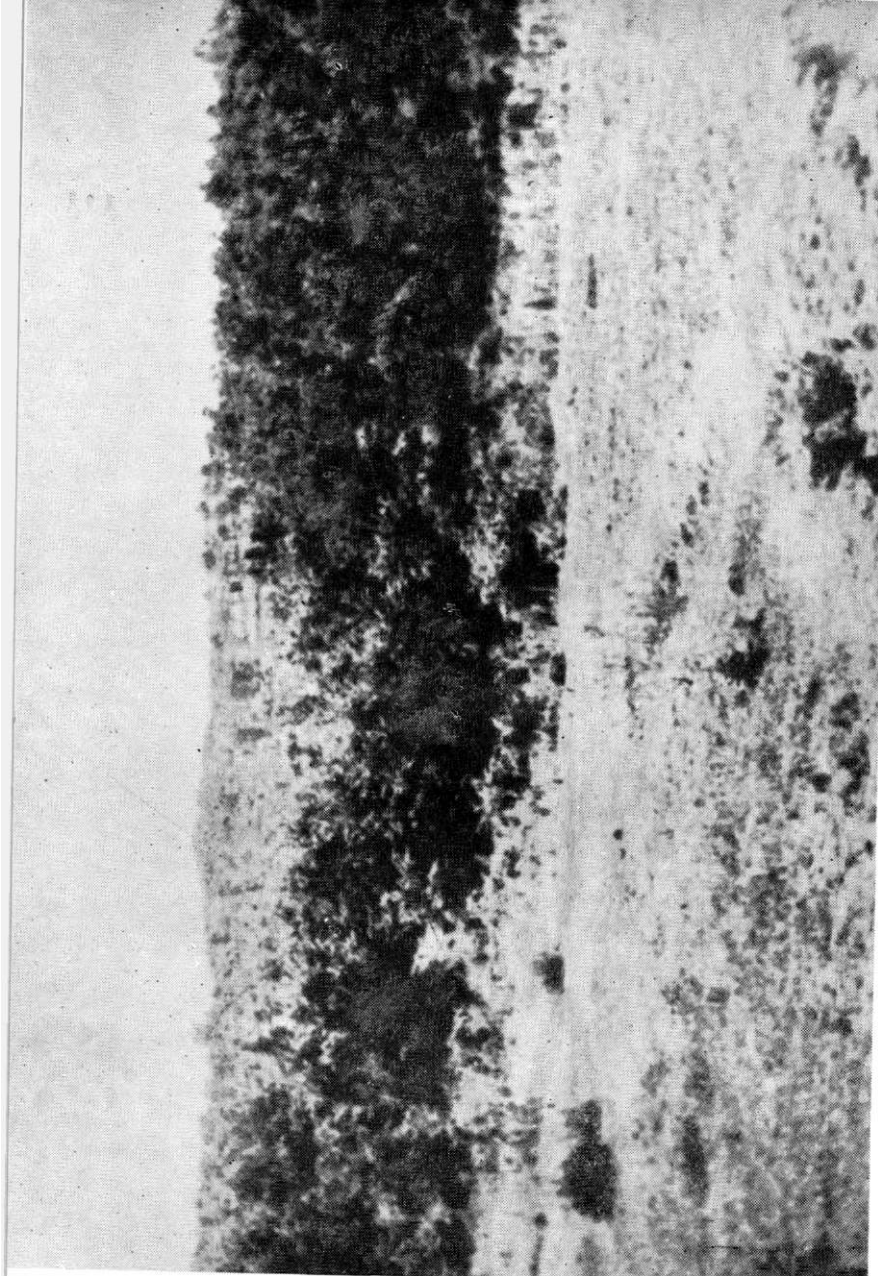




Народни херој Петар  
Стамболић, инструктор  
ПК КПЈ за Србију, један  
од главних организатора  
НОП-а 1941. године у По-  
морављу (ИАС — Ф—31/76)

Кућа у Арачлиском пото-  
ку код Јагодине у којој  
је у периоду јули—окто-  
бар 1941. године ОК КПЈ  
за Јагодину одржао неко-  
лико састанака (РІАС —  
Ф—10/69)





„Ташановићев забран“ на Ђурђевом брду, где је 23. јула 1941  
не формиран Ломоравски партизански батаљон (ИАС - <sup>годи-  
Ф—9/13)

Транспорти возова тромо су се кретали и према југу и према северу. Киша, снег и блатњави путеви отежавали су кретање и увећавали неспокојство и несигурност. Из Београда су стизале прве избеглице које су преживеле бомбардовање. Издајство, саботажа и пометња видели су се на свим странама. Настало је расуло које је погодовало непријатељу. Упркос томе чуле су се непотврђене вести да су „наши свуда прешли границу“, да су „наше јединице заузеле Скадар и да надиру према Софији“, „Словенци упали у Корушку“, а „генерал Недић у Бугарску“ — онај исти генерал који ће неколико месеци касније уз благослов окупатора постати „спасилац и отац Србије“. Међутим, само неколико дана доцније, срушена су сва та наивна веровања у способност и оданост старешинског кадра и традиционалну славу наше војске, јер су изневерена очекивања да ће та војска дати бар достојан отпор непријатељу. Појединци и групе војника враћали су се из разбијених јединица или из јединица које су се распале пре него што су се и сусреле са непријатељем. У том метежу и расулу сваки се спасавао како је могао. Најчешће без оружја, војници су журили својим кућама. На постављена питања зашто се нису борили, одговарали су да су издати и да су их војне старешине напустиле. Ипак, због тога су трпели прекор старих ратника. Учитељу Миодрагу Јаковљевићу, резервном официру из Велике Сугубине, који се убрзо по нападу Немаца вратио у село, отац је рекао: „Ја одем на вашар, па дођем после 2—3 дана, а ти отишао у војску па дошао после два дана. Има • да погинеш када носиш те еполете“.<sup>104)</sup>

Ипак, овде—онде, на иницијативу одлучнијих појединаца, војска је покушала да пружи отпор. Такав је био случај ваздухопловне базе V Давидовцу у срезу параћинском. Било је то овако: Први ваздухопловни пук из Новог Сада почетком априла био је, из стратегијских разлога, пресељен у Смедеревску Паланку. Овај пук је имао помоћне аеродроме код Славонског Брода, Бијелине и Давидовца (на прузи између Параћина и Попов-

<sup>104)</sup> ИАС — К—6 — 82/1117, стр. 2.

<sup>6</sup> Поморавље у НОБ

ца). Како је пук имао више ескадрила, одлучено је да се две групе са око 25 авиона, пребаце на помоћни аеродром у Давидовцу. Командант групе био је мајор Малојчић, а командир ескадриле капетан Филиповић. Пилоти — ловци били су потпоручник Милан Мајсторовић и наредник водник I класе, доцније потпоручник, Милан Несторовић. Ове две групе поседовале су авионе „Бристол Бленхајм“ за далека извиђања и блиска бомбардовања. Пошто су командант и његов помоћник били одсутни, на вест о бомбардовању Београда потпоручник Милан Несторовић, као најстарији у јединици, наредио је да сви авиони буду спремни. Истог дана извршен је први налет са девет авиона на Бугарску. Бомбардоване су војне касарне у Софији у којима су били смештени Немци (бугарски војници били су под шаторима) и железничка станица. Истог дана бомбардован је и Ћустендил и једна колона Немаца у покрету. Сутрадан, извршен је и други ваздушни напад на Софију и том приликом бомбардована је школа „Александар Левски“ у којој су били смештени Немци, железничка станица и шатори у којима су били Бугари. Нашу ескадрилу над Софијом су напали немачки ловци, због чега се она повукла док су наши ловци из правца Ниша примили са њима борбу. У повратку наши су авиони променили правац и кренули према Качаничкој клисури, одакле су продирали Немци, тукли њихове колоне из митраљеза и бацили 6—7 бомби. У тим борбама наши авиони су били доста оштећени, а механичар Боројевић лакше рањен. Тога дана, тј. 7. априла и друга група наших авиона бомбардовала је циљеве у Бугарској и немачке колоне у покрету. Увече је наређен покрет особља у правцу Рогатице у Босни. Сутрадан су пошли и авиони за Соколац, али су проуджили за Бијељину, јер је аеродром у Соколцу био уништен. Услед саботаже коју су направили неки војници немачке народности, срушила су се два авиона и погинуло неколико официра и подофицира који су сахрањени у Давидовцу. Неколико напредних официра, међу којима учитељ Марширевић, потпоручник Несторовић и подофицир Слокан Блаж, успели су да уз помоћ патриотски расположених војника — претежно кадровца, ликвидира-

рају једну групу смутљиваца и петоколонаша која је деловала деморализаторски.<sup>105)</sup>

8. априла патролирајући у ваздуху северно од Ниша, у намери пресретања авиона из Бугарске, у самој котлини на релацији Параћин—Зајечар, пилот Павле Црњански и његов пратилац запазили су један авион типа „Хеншел". После извесних маневрисања, пилот Црњански је оборио „Хеншел" који је пао у подножју манастира Свете Петке код Параћина и експлодирао. Том приликом погинула су три Немца који су идентификовани. Имена све тројице налазе се у ваздухопловном музеју ЈРВ.<sup>106)</sup>

На дан 8. априла пре подне кроз Јагодину је прошао 307. пук, састављен углавном од старијих резервиста. Он је ишао из Крагујевца, наводно на одређени положај негде код Параћина. У овом пуку било је доста Јагодинаца. Многи од њих су по дозволи својих старешина или на своју руку (!) остали да преноће код својих кућа с намером да сутрадан стигну своју јединицу. Из супротног правца — Параћина и Ћуприје, тога дана предвече прошли су питомци Артиљеријске подофицирске школе који су одступали правцем Јагодина—Крагујевац. На питање грађана куда су се упутили, војници су слегали раменима. Неки су у шали додавали: „Рат је завршен, идемо својим кућама". У ствари, тако је и било.<sup>107)</sup>

Све до 9. априла, тј. до уласка немачких трупа у Параћин, народ је веровао вестима које су се шириле преко националног одбора и неких страних радио-станица. Тек у касним поподневним часовима пронела се вест да су Немци заузели Ниш и да ће у току ноћи стићи у Параћин. Пошто се говорило да Немци убијају све младе људе, већи део параћинске омладине кренуо је у села преко Мораве. Истог дана у сумрак наишла је прва претходница 11. оклопне дивизије у Параћин. Група грађана која се налазила код споменика, сматрала је за један немачки тенк и пет мотоцикла да су енглески. Немачке

<sup>105)</sup> ИАС — К—5 — 115/1276.

<sup>106)</sup> *Илустрована политика*, бр. 47/59.

<sup>107)</sup> *Нови пут*, Светозарево. 1958. бр. 14, стр. 7.

јединице у јачем саставу наишле су између 20 и 21 часа. Једна наша противавионска батерија, сазнавши за долазак немачке претходнице, сишла је са Карађорђевог брда и поставила се код старог вашаришта. Она је отворила ватру на немачке тенкове, али су је ови у налету прегазили и један део посаде побили. Том приликом погинуо је на камиону Никола Рукавина, поручник бивше југословенске војске. Наши војници који су били смештени у хотелу „Македонија“ отворили су ватру на немачке тенкове. Митраљеска ватра из тенкова убила је једног војника, док су се остали разбежали.<sup>108)</sup>

Док је Параћин заузет после краткотрајних чарки, дотле је за Немце представљала опасност Тимочка дивизија са штабом у Доњој Мутници. Официри ове дивизије знали су за пад Параћина, али су то крили од војника и свакога који је говорио о томе, проглашавали за петоколонаша. Замало што није стрељана једна група војника која је ову вест пренела у своју јединицу. **А**ли до тога није дошло јер је таква вест била потврђена. После два дана Немци су напали Тимочку дивизију из два правца — од Параћина и Зајечара. Борбе су вођене код Ртња, Николинаца и Сокобање. Немци су артиљеријом гађали Доњу Мутницу са Мириловачког брда, и из правца Зајечара. Тада је настала пометња и војска се почела растурати. Из Доње Мутнице дејствовала је једна наша батерија под командом Милоша Ковачевића, артиљеријског капетана из Доње Мутнице. Артиљеријска ватра трајала је око два часа. Када је надјачала ватра са немачке стране из правца Зајечара, наша је батерија заћутала. То се догађало у ноћи између 11. и 12. априла. Сутрадан је кроз Мутницу прошла једна пешадијска јединица идући према Параћину. Већи део наших војника разбежао се пиема планинама бацајући оружје, док је мањи део остао у селу и околини са штабом дивизије. Тога дана у Мутницу је стигла једна моторизована група немачке војске и заробила штаб са командантом, а нешто доцније и војнике који су се затекли у селу. Немци су запленили доста оружја и ратне спреме, али је исто тако доста ми-

<sup>108)</sup> ИАС — К—5 — 12/595, стр. 33.

траљеза, пушака и муниције сакривено и њима доцније наоружана парафинско-ћупријска партизанска чета.<sup>109)</sup>

Ноћу 9. априла око 23 часа немачке претходнице, мотоциклисти и моторизоване трупе, ушле су у Ћуприју. Отпор окупатору није даван. Немце је дочекао петоколонаш Карло Ферлогер и љотићевац Милан Јовановић, заједно са среским начелником, председником општине и неким трговцима и грађанима.<sup>110)</sup> Други дан после уласка Немаца два наша авиона покушала су да сруше мост на Морави преко кога су пролазиле дуге колоне немачких камиона и тенкова. Било је око подне. Бацили су неколико бомби, али нису погодили мост. Једино је порушена трговачка радња Милутина Јовановића и Драгомира Савића. Људских жртава није било.

Пред Немцима је била Јагодина. У граду је владала напетост и узбуђење услед вести да су Немци у Нишу, Параћину, а можда и ближе. Град је дан раније добио од војног округа из Крагујевца око стотину пушака да би се поделиле војним обвезницима без ратног распореда, а у циљу одбране од могућег напада падобранаца. А бан моравске бановине у Нишу наређивао је да у случају надирања немачке оружане силе град треба предати на уобичајени начин. У граду је био један вод минерске чете, нешто позадинских војника и градских стражара. Тих дана много се причало о дејству „пете колоне“. Из уста једног пуковника југословенске војске чуле су се речи: „Све је пропало, све је изгубљено, сила је сила“. Још исте ноћи он је био ликвидиран.

Увече, 9. априла, неко је јавио да су Немци у Параћину. Многи нису веровали и сматрали су да је то пропаганда „пете колоне“. Ипак, потпредседник општине Илија Аранђеловић поделио је пушке грађанству. Председник поглаварства Мијалко Поповић са још једном групом познатијих грађана пошао је према Пивари да сходно добијеном наређењу преда град. Како непријатеља није било до касно у ноћ, а пошто је код већине грађана владало уверење да се ту углавном ради о не-

<sup>109)</sup> ИАС — К—5 — 80/1115, стр. 8—9.

<sup>110)</sup> ИАС — К—10 — 56/1076, стр. 2.

пријатељској пропаганди или о немачким падобранцима са којима се они сами могу борити, то је и код ових преовладало уверење у том правцу. У повратку, недалеко од Кузмановићеве кафане, идентификовали су једна немачка борна кола у којима су била три немачка војника. Баш овај случај усамљених немачких кола учврстио је уверење градских поглавара да се стварно ради о диверзантима и падобранцима. О овоме су обавестили прве наше војнике на које су наишли. Један од њих отворио је ватру на поменута кола из којих је успео да побегне један немачки војник. Мало касније неко је приметио да сигнални уређаји у пошти не раде. Истовремено је допрла вест да су у пошти немачки падобранци и да свако ко уђе унутра, више не излази (преко 20 војника и цивила било је затворено). Група грађана кренула је према пошти. Пошао је и ЈБубомир Димитријевић, општински добошар. Пошто је на вратима поште приметио једног немачког војника, почео је да пуца и да баца бомбе. Рањена су обадва немачка војника. Један је Немац од пристигле групе озлојеђених грађана потпуно дотучен, док је други ухваћен и послан у болницу.

Јагодина је пружила оружани отпор непријатељу. У првим јутарњим часовима 10. априла непријатељ је већ био на домаку града. Дуж улице од Пиваре до Окружног суда правиле су се барикаде од камења. Наоружани грађани заузимали су заклоне и бусије. Први тенкови су улазили у град. Борба је почела. Пушчана паљба није много нашкодила немачким оклопним јединицама, али је то био знак да се овај град не предаје. На железничкој станици затекла се једна артиљеријска јединица која је ишла од Лапова према Ћуприји. Под притиском наоружаних грађана, а и услед спремности неких војника да пруже отпор непријатељу, старешина ове јединице дозволио је да се скину два топа. Оба су постављена на данашњем скверу — један непосредно испред железничке станице, а други са супротне стране на самој ивици тротоара. Посаду топа у центру штитила су два митраљеза, један на углу испред књижаре „Светлост“, а други непосредно уз продавницу намештаја „Висунг“. Неколико војника ставило се под команду једног наредника.



Грађани и омладинци у једном низу, од железничке станице до топова, преносили су гранате. Ту су били и Бошко Ђуричић, Илија Аранђеловић и други. Чим је попустила пушчана паљба, почео је да дејствује топ из центра града. Његове гранате обасипале су колоне немачких тенкова. У близини Окружног суда један тенк је оштећен. Гвоздена колона се за тренутак зауставила. Онда су пошли зракасто улицама, обасипајући град ватром из митраљеза и топова. Нешто је горело. То је била трговачка радња Драгише Васића. Ни приче о „петом колони“ нису биле неосноване. Неко је са спрата Донићеве куће и „Паласа“ тукао војнике — посаду топова и митраљеза. Са крова зграде „Висунг“ неко је давао Немцима сигнале, кријући се иза оцака, док је са црквеног торња такође неко пуцао на браниоце. Готово цела посада на топу у главној улици је изгинула, осим непознатог наредника који се некуд изгубио. Дејствовао је и други топ, али за кратко време, јер су тенкови иза којих је наступала немачка пешадија, заузели сва чворна места у граду.

У току заузимања града немачки војници су вршили освету над незаштићеним становништвом. Одмах при уласку убили су Јелену Арсић која се само за тренутак појавила на прозору. У једном подруму убијена је Ружица Јоцић, студенткиња. Млади радник, ливац Тихомир Јеремић, погинуо је од гранате на путу према Винорачи. Неколико грађана убијено је на улици.

Борба за Јагодину трајала је од јутра до подне. Одмах потом неколико оклопних кола зауставило се испред Клефишеве фабрике салама. У сусрет им је изишао Тео Клефиш, индустријалац — италијански држављанин и поздравио фашистичким поздравом. А затим је окупљеним радницима и народу који је сабран на пијаци, говорио како треба да буду мирни, да извршавају наређења окупаторске власти, јер ће у супротном Јагодина бити савњена са земљом, а они стрељани.

За време борбе, а и после, рањеници су преношени у болницу која је била смештена у згради код старе цркве, у учитељској школи и у згради гимназије. Осим

наших грађана, рањенике су преносили Пољаци (избеглице из Пољске), који су се у то време затекли у Јагодина.

У борбама за одбрану Јагодине учествовало је око две стотине бранилаца, а погинуло је 30 лица, од којих 21 војник, а остало грађани. Имена шесторице бранилаца остала су непозната. Сви изгинули војници сахрањени су у заједничкој гробници код старе цркве. Том приликом су погинули Тодор Милојевић, Тихомир Јеремић, Десанка Тасић, Славка Марковић, Владимир Вељковић, Драгољуб Милојевић, Драгутин Симић, Марко Стипић, Милан Штетић, Исидор Даниловић, Стеван Рат, Јурај Кнежевић, Станоје Ђорђевић, Милутин Јовановић, Живорад Живковић, Стеван Рашић, Љубинко Марјановић, Карло Палфи, Михајло Танасковић, Стеван Деметар и други. Браниоци Јагодине, као што се види, били су из разних крајева наше земље, и из редова војника и грађана.

Истог дана увече, Радио-Лондон је у емисији вести јавио да ће мала Јагодина ући у историју овог рата, јер је прва дала отпор на овом правцу од уласка немачких трупа у Југославију.

Због тога што су се борили, Немци су казнили грађане Јагодине и још у току дана опљачкали већи број трговачких радњи. Потпуно су испразнили дућан Андре Андрејевића и продавницу Земљорадничке задруге, затим трговину браће Ристић, продавницу обуће „Бата" и продавницу готових одела „Тивар". На трговачкој радњи Трифуна Ђурића стајало је „ферботен" (забрањено).

Још истог дана, када је болница била препуна рањеника и болесника, Милан Мијалковић се обратио управнику болнице дру Раковцу речима: „Треба ли ти шта, докторе?" Болница је баш тада остала и без хране и без огрева. Мијалковић је први човек који је дошао да помогне болници и рањеницима. Он се одмах вратио и у свом селу Винорачи, а потом и у околним селима — Драгоцвету, Деоници и Сиоковцу организовао сакупљање хране и огрева за болеснике и пребацивао у болницу. Истовремено, преко доктора Раковца успео је да у болницу склони Ружицу Милановић и ћерку Боре Лукића, које су остале у њој 10—15 дана, а затим су некуда оти-

шле. Мијалковић се задржао на овом терену до половине априла.<sup>111)</sup>

У ноћи између 8. и 9. априла артиљеријска подофицирска школа из Ћуприје која се повлачила у правцу Крагујевца, стигла је у Драгоцвет. Један од сеоских стражара, Васа Симић, видећи велику масу војника, упитао је једног официра: „Куда иду?“ — „Одступамо“ — одговорио је он. „А ми, шта ми да радимо?“ — „Како год знате!“ У том моменту дојурила су три официра на коњима и упитали Васиног саговорника:

- По чијем наређењу одступате?
- По наређењу команде из Крагујевца.
- Где вам је то наређење?
- Пренето телефоном!

— Знате ли ви да у рату телефонска наређења не важе? Захтевам да се вратите са војницима! Како официр није ништа одговорио, овај се онда окренуо војницима и позвао их да се врате, да је непријатељ напао земљу и да треба да је бране. Међу војницима је настало комешање. Један део се издвојио са оном тројицом на коњима и отишао у правцу Јагодине, док су се остали задржали још једно кратко време и продужили према Крагујевцу. Сутшдан немачке трупе су биле у Јагодини. Истог дана Немци су заузеле и Драгоцвет и кренули даље.<sup>112)</sup>

Делови подофицирске артиљеријске школе из Ћуприје дошли су до Бунара и у њему се задржали. Ради сопствене сигурности они су разместили три своја топа на кључним местима у селу, и то: један је постављен испред воденице, други испред сеоске кафане а трећи испред бунарског моста на главном друму који води од Јагодине према Крагујевцу.

10. априла у околним селима — Шантаровцу, Шуљковцу и Бунару — чула се пуцњава из правца Ћуприја — Јагодина. Тога дана пре подне продрла су два немачка

») ИАС — К—3 — 116/1277.

*Нови пут*, Светозарево, бр. 14/58. стр. 7 и бр. 15/58, стр. 7.

ИАС — К—3 — 114/1275, II.

112) ИАС — К—3 — 61/1097, стр. 66—67.

тенка као извидница преко Драгошевца и Шуљковца, крећући се према Бунару. Били су скоро дошли до воденице браће Радојевића, из Бунара. Она три топа су осула ватру на Немце, иако без нишанских справа и других елемената. Немци су из тенкова одговорили митраљеском ватром и после краће борбе повукли према Јагодини која је већ била окупирана. Жртава није било.

Истога дана око 14 часова друмом Јагодина—Крагујевац кретала се једна већа колона немачке војске. О сукобу са Немцима код села Бунара била је извештена војна команда у Крагујевцу. Ватрогасна чета Војно-техничког завода из Крагујевца кренула је према Јагодини у јачини од 30—40 људи, јер су били обавештени да су неки петоклонаши и немачки падобранци направили продор и ушли у Јагодину, те је ова чета кренула да их ликвидира. Тако је ватрогасна чета око 14 часова тога дана налетела на ову немачку колону. Ту се развила борба која је трајала око пола часа и у којој су погинула три ватрогасца а више њих је рањено. Заједно са ватрогасцима у борби је учествовало и неколико сељака, од којих је теже рањен Душан Илић Шустер, из Бунара. Пошто је ватрогасна чета разбијена, Немци су наставили пут према Крагујевцу.<sup>113)</sup>

11. априла Немци су ушли у Поповац и у Рековац, 17. априла у Свилајнац, док су у Деспотовац први пут ушли тек крајем овога месеца.

У дане 13. и 14. априла дошло је до битке код Лапова и Марковца. 18. пешадијски пук напао је немачке тенкове у Марковцу, док је једно артиљеријско одељење уништило два немачка тенка у близини Лапова. Немци су опколили то одељење и потпуно га уништили, а затим кренули према Марковцу. Са 18. пуком било је и једно одељење 17. противавионског пука са митраљезима и три противавионска топа, од којих је један био постављен крај друма између Новог Села и Марковца, други у Марковцу код млина, а трећи крај гробља у Старом Селу. Немце је изненадио отпор наше војске, па су је жестоко напали свим својим оружјем, укључујући тенкове. У

<sup>113)</sup> ИАС — К—3 — 33/965, стр. 36—37.

борби је пало много војника и са једне и са друге стране. Немци су поред губитака у људству изгубили и два тенка. Немачка моторизација је заобилазним путем вршила опкољавање у намери да зароби наш топ код марковачког млина који је непрекидно дејствовао. Овде се истакао у борби командир батаљона, капетан Васа Стајић, који је тешко рањен најпре онеспособио топ, а онда пуцао себи у чело да не би пао фашистима у руке. Уз борбу, 18. пук се повлачио према Рачи, где је нападнут од Немаца који су надирали из Наталинаца. У овој борби пук је пресечен на два дела. Један део се повлачио према селу Ђурђеву, а други преко марковачке алије за Велику Плани. У Великој Плани командант је поново окупио војнике и наредио покрет према непријатељу. У Новом Селу поново долази до борбе са Немцима и после великих губитака с једне и с друге стране делови овог пука се повлаче и дају последњи отпор у Старом Селу. У овим борбама погинуло је око 20 Немаца и 53 наших војника. Њихови гробови налазе се и сада у Старом Селу.<sup>114)</sup>

По разбијању овог пука, Немци су покушали да од Марковца уђу у Свилајнац. Међутим, неколико војника овога пука минирало је мост на Морави и на тај начин онемогућили непријатеља да уђе у Свилајнац. Њима је то пошло за руком тек 17. априла када су први пут са два камиона војске дошли у Свилајнац и то из правца Јагодине преко Великог Поповића. Овом приликом није било отпора.<sup>115)</sup>

13. априла један наш војни авион који је летео из правца Младеновац—Лапово, оборен је над Липаром, између Јагодине и Багрдана. Том приликом погинули су пилоти Бранко Фланген, мајор и Никола Тестилов, капетан, и ту су и сахрањени.<sup>116)</sup>

И поред отпора који су наше јединице или сам народ давали фашистичком агресору у овом делу Србије, није било могућно избећи општи национални слом, који је

<sup>114)</sup> Вита Цветковић: *Извештај пише ко преживи*, Београд, 1960, стр. 39—41.

<sup>115)</sup> ИАС — К—10 — 56/1076, стр. 31.

<sup>116)</sup> ИАС — К—3 — 114<sup>2</sup>1275, II.

дошао много брже него што се томе ико надао. Сви напори комуниста и напредних снага у војсци били су недовољни. Није се могао спречити војнички пораз земље чији је друштвени систем био труо. За властодршце патриотизам је био парола којом се обмањују необавештене масе. 18. априла објављена је безусловна капитулација земље. Народ је био принуђен да тешкој стварности погледа у очи, да се бар привремено помири с тим да је у овом краткотрајном рату побеђен, али не својом кривицом. Остало му је само да рашчисти са неким својим схватањима и предрасудама, да прибере снагу, да се организује и изабере најповољнији тренутак за борбу и дефинитиван обрачун, како са окупатором, тако и са свим оним снагама унутрашње реакције које су га довеле у положај да робује страном завојевачу.

#### ОКУПАЦИЈА

Немци су унапред рачунали на свој несигуран положај у овом делу Србије, јер су били омрзнути од народа. Прва брига им је била формирање какве-такве власти и осигуравање живота својих припадника. Њихове војне позадинске власти упоредо са освајањем територије прикупљали су и одводили официре, а потом и војнике у сабирне логоре а онда у интернацију. Рачуна се да је у немачко заробљеништво одведено из Поморавља око 18.000 војника и официра.

Издајство и брза капитулација земље изазвали су велику потиштеност у народу и огорчење према буржоазији. Међутим, руководства грађанских странака и богатих грађана изражавали су лојалност окупатору и били спремни на сарадњу са њим. То је овоме олакшавало да успостави своју власт. У Јагодини је за среског начелника постављен Јосиф Месић, бивши директор Клефишеве кланице, а за председника општине Трифун Ђурић, трговац.<sup>7)</sup> У Параћину је за председника дове-

<sup>7)</sup> ИАС — К—10 — 56/1076, стр. 19.

ден Јозеф Павлус, дотадашњи мајстор у Теокаревићевој фабрици штофа итд.<sup>118)</sup> Сви ти људи, фолксдојчери и петоколониши, у име својих заштитника одмах су позвали народ да се покорно држи према окупатору и да сваки настави свој посао. Немци су одмах прикупили таоце и огласили да ће за смрт једног њиховог војника бити стрељано 10 Срба, па пошто им се то учинило мало, убрзо су повисили на 100 за једнога.

Стара власт остала је нетакнута и почела је ускоро да функционише. Среска начелства, општинске управе и жандармеријске станице остали су скоро у неизмењеном саставу. Само један мањи број људи у њима престао је да ради, одбијајући да служи окупатору. У беличком срезу Немци су због тога поставили нове председнике општина. Немачке команде места и гарнизони војске налазили су се искључиво у градовима и индустријским центрима, док су у села ретко долазили јер је апарат квислиншке власти у почетку добро функционисао. Због тога је у селима било релативно мирно и није се много примећивало присуство окупатора. Живот се почео нормализовати. Брига грађана и сељака била је упућена заробљеним и несталим у краткотрајном рату, и све већој несташици производа за масовну потрошњу чије су цене фантастично расле.

Од народа је прво тражено оружје и војна спрема. Имаоцима оружја у случају непредавања, Немци су претили смртном казном. Али и поред тога људи су се нерасло одвајали од оружја, знајући да ће им оно једног дана поново затребати. Окупатору је предавано неисправно оружје, ловачке пушке и трофеји из бивших ратова који су имали више музејску него практичну вредност. Тебад и војничка одела нико није предавао, јер су префарбавана и од њих прављена цивилна одела. Немци су одмах реквирирали моторна возила и покупили радио-апарате, из страха да народ не сазна истину о њиховим злочинима и о „новом поретку“ који им је силом наметнут. Само што им та намера није у потпуности успела, јер су слободољубиви људи нашли могућност да сазнају

<sup>118)</sup> ИАС — К—5 — 12/595, стр. 31.

истину о својој земљи која је била притиснута непријатељском окупацијом. Уведен је и полицијски час; после 18 часова било је забрањено кретање људи. То је окупаторској и квислиншкој власти било потребно да би вршила контролу над непокореним становништвом, разне преметачине и хапшења.

Одмах по заузимању ове територије Немци су формирали широку мрежу војних и других установа у циљу одржавања власти и пљачке окупираних крајева. У оквиру моравског округа који је остао у истом територијалном саставу основан је низ војних и полицијских установа којих је било ништа мање него 18 (команде места и округа, Гестапо, војна полиција, заштитни батаљон и др.). Жандарми су остали на својим местима, само што се њихов број повећао избеглицама из целе Југославије, а нарочито из Македоније. Њихово постојање и функционисање било је и званично признато образовањем Аћимовићевог комесаријата од 1. маја 1941. Задаци су им остали исти, пре свега извршење свих задатака које је постављао окупатор.

Тих дана основан је „Културбунд“ у Параћину, Равној Реци и још неким местима од припадника немачке, мађарске и других националности, а делом и од Словена који су тамо радили. У ову организацију су уписивали све друге националности само не Србе — често и без пристанка људи. Оне који су се одупирали позивао је немачки командант и претио им. Ипак, многи су отишли на рад у Немачку, а њих 19 и у немачку војску. Крајем априла „Културбунд“ је основан и у Сењским рудницама. Центар је био у Равној Реци, а на челу организације били су инжењер Алојз Фици и католички поп Рупеј. Због њих је много поштених људи и родољуба изгубило животе. Задаци ове организације нису били културни, већ пре свега политички и шпијунски. Параћинска група је најконкретније дефинисала своје циљеве који су били исти и за сва друга места: да се што више агитује у корист Немачке; да се приступа формиран у месних организација; да се одлази у немачку војску и добровољни рад у Немачку и да се проказују и откривају



лица која раде против интереса Рајха, пре свега комунисти и њихови симпатизери.<sup>119)</sup>

Немачки војници први пут су дошли у Равну Реку половином маја 1941. Тих дана запосели су овај и друге руднике. „Мањинцима“ (тако су рудари звали припаднике других националности) разделили су униформе немачких војника, дали им оружје и издали упутства како треба даље да поступају. Петоколонаше је овај долазак још више охрабрио. Постали су још смелији и суровији. До доласка немачких војника рудник је обезбедила стража коју је организовала управа рудника. Сада је оружје прешло у руке „мањинаца“. У СИСевцу и Барама, „мањинаца“ је било нешто мање, те је и њихова делатност била незнатна. Али и ту је било појава међусобних трвења људи разних националности, што је наносило огромну штету јединству радника.<sup>120)</sup>

•1

У прво време Немци из тактичких разлога нису дирани никога и нису тражили ништа. Повремено су залазили у села и куповали храну, стоку и намирнице, плаћајући у рајхсмаркама чији је курс био утврђен још пре напада на нашу земљу. Вредност једне немачке марке износила је 20 динара. Немци су улазили у радње и узимали читава брда текстила, обуће и друге робе, плаћали ратним маркама и то одмах слали својим породицама и пријатељима у Немачку. Сва производња у фабрикама ишла је за потребе немачке војске у земљи и на фронтима. Да би потпуно обезбедили свој утицај у фабрикама, они су за директоре или комесаре доводили људе у које су имали поверење. Тако је у фабрику стакла дошао неки Бринер, у фабрику цемента белогардејац Саликов, у руднике Алојз Фики и Хајнрих Ханц, у Ротову фабрику шешира у Јагодини Викентије Иванов итд.

Економска пљачка окупатора започела је присвајањем свих војних магацина који су остали после уништења бивше југословенске војске, а затим настављена „куповином“ за немачке марке и реквизицијом. Командант

<sup>40)</sup> ИАС — К—10 — 56/1076, стр. 44.

<sup>120)</sup> 100 година Сењског Рудника, Београд. „Рад“, 1953, стр. 240 и 243.

Параћина Благотић дозволио је да војни магацини недирнути падну у руке Немаца. Касније, у мају, формирана је централа за стоку, централа за жито итд., које су преко својих филијала откупљивале стоку и пољопривредне производе по ниским, максимираним ценама које су прописивали Немци. Њихов је задатак био да снабдевају индустрију сировинама (Клефишеву кланицу, фабрику пива, фабрику шећера и др.) и обезбеде минималну исхрану становника. Градско и непроизвођачко становништво снабдевало се преко купонских књижица за храну и дуванске прерађевине. У време формирања Недићеве владе задатак принудног откупа преузима „Дирис“ — предузеће за откуп производа. За предату робу сељаци су добијали потврде, а исплате су вршене преко општинских извршних органа. Они су врло често задржавали новац за себе, изговарајући се да Немци још нису платили.<sup>121)</sup>

Немци предузимају мере против Јевреја и Цигана: прво жуте траке на рукаву, онда принудан рад и логори. Пошто су у то време већ почеле припреме које је Партија спроводила за устанак и пошто је пажња окупатора и домаћих издајника била заокупљена „сумњивим лицима“ и „субверзивним елементима“, то из срееког начелства у Јагодини захтевају да им се познатији комунисти свакодневно јављају (Бошко Ђуричић, Таса Марић и др.), а истовремено издају упутства општинама о стварању сеоских и градских стража и дају им задатке да будно мотре на такве људе. Тих дана немачке власти су тражиле да им се сачине спискови комуниста и напредно оријентисаних људи које су они у првом реду узимали за таоце. Ове мере притиска и лажне пропаганде о немачким успесима на фронту нису могле да омету и застраше слободољубиви народ који је, вођен својом Комунистичком партијом, започео одлучну битку за истеривање окупатора и борбу против домаће издајничке буржоазије која је већим делом отворено сарађивала са њим. Почеле су припреме за устанак народа у Поморављу.

<sup>121</sup> ИАС — К—10 — 56/1076, стр. 9.

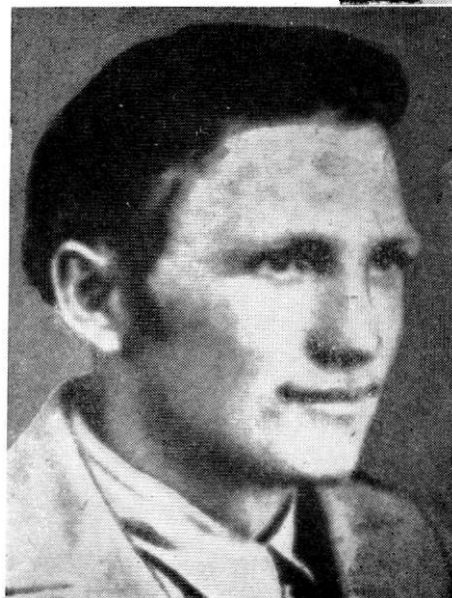


Немци доводе 'Никчевића на место стрел,ања (ИАС - Ф-10/110)



Моменат стрел,ања Никчевића (ИАС - Ф-10/111)

Народни херој Јован Ми-  
лосављевић Јоца, члан ОК  
КПЈ за Јагодину; убијен  
од Немаца 8. августа 1941.  
године у Ћуприји (ИАС  
— Ф—6/89)



Живота Станисављевић,  
метал. радник, члан ОК  
КПЈ за Јагодину; убијен  
од Немаца 8. августа 1941.  
године у Ћуприји (ИАС  
— Ф—9/19)